

ČITANJE MODRUŠKOG MARULIĆEM: *DE CONSOLATIONE I EVANGELISTARIUM*

Neven Jovanović

Stavljajući Nikolu Modruškog pored Marka Marulića počinjemo intelektualnu igru koja nas može odvesti na različita mjesta. Ovdje želim prikazati svoj posjet trima točkama te igre. Tražio sam odgovore na pitanja: što saznajemo kad usporedimo biografije i opuse dvojice humanista? što i kako govori *Evangelistarium* nasuprot *De consolatione*? kakvi su “čitaoci-modeli” upisani u oba teksta?

1. MODRUŠKI PREMA MARULIĆU

Nikola Modruški¹ (oko 1427 — oko 1480) humanist je generaciju stariji od Marulića (1450-1524). Ne znamo ni za kakvu izravnu vezu njih dvojice. Marulić je Splitsanin, Modruški iz Boke Kotorske; Modruški je svoj životni vijek — dva desetljeća kraći od Marulićeva — proveo najvećim dijelom u Italiji, a Marulić je uglavnom živio u domovini. Marulić je bio laik, Modruški biskup; Modruški, političar u papinoj službi, sudjelovao je u povijesnim prekretnicama poput pada

¹ Najpotpuniji prikaz života i opusa Nikole Modruškog još uvijek je G. Mercati, “Notizie varie sopra Niccolò Modrussense”, *La bibliofilia*, 26 (1924), s. 165-179; 253-265; 289-399; 359-372 (pretisak u G. Mercati, *Opere minori 1917-36*, Vatikan 1937, sv. 4, s. 205-267). Zbog bibliografije novijih prinosa koristan je članak: Miroslav Kurelac, “Nikola Modruški /1427-1480/. Životni put i djelo”, *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, Rijeka-Zagreb 1988, s. 123-142. Položaj *De consolatione* u konzolacijskom žanru interpretirao je George W. McClure, *Sorrow and Consolation in Italian Humanism*, Princeton (New Jersey) 1991, posebno s. 120-131. Sintezu dosadašnjih istraživanja, *Quellenforschung* i polazišta za pripremu kritičkog izdanja nudi Neven Jovanović, *De consolatione Nikole Modruškog* (magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 1998).

Bosne i susreo se s različitim važnim ličnostima svog vremena (od kralja Matije Korvina, preko Vlada Drakula do Lorenza de' Medici); Marulić je živio povučeniije, stupajući na pozornicu "velike" povijesti tek indirektno ili rijetko.

Marulić je autor nabožnih bestselera ranog novovjekovlja, dok je Modruškom tiskom objavljen jedino *Pogrebni govor* za Pietra Riarija (slično Marulićevim knjigama, i taj je govor uspio na tržištu; izišlo je šest izdanja između 1474. i 1487; usto, ovo je djelo najstarija poznata prozna inkunabula hrvatskog autora). Hrvatski opus Modruškog, za razliku od Marulićeva, svodi se na jedno jedino glagoljsko pismo. Marulić nije samo prozaik, već i pjesnik; da li se Modruški ikad okušao u poeziji, nije nam poznato.

Ipak, među dvojicom pisaca naći će se i podudarnosti. Obojica su posjedovala dobro opremljene knjižnice, čiji nam je sadržaj djelomično poznat. Obojica su pisala filozofsko-religiozne dijaloge: Modruški *De mortalium felicitate* (1461-2), Marulić *Dialogus de Hercule* (prvotisak 1524). Obojica su pisala *De humilitate*; od asketsko-moralnog djela Modruškog očuvao se samo duži rukopisni fragment, a Marulićeva je knjiga usredotočena na Krista (*De humilitate et gloria Christi*). Modruški je svoj interes za biblijske knjige književno izrazio u komentaru *De titulis et auctoribus psalmorum* (poslije 1474); komentiranje Biblije okosnica je najpopularnijih Marulićevih djela. Obojicu zanima historiografija; Modruški je autor dviju povijesti (*De bellis Gothorum*, 1473; *Defensio ecclesiasticae libertatis*, 1479-80), a Marulić je historiografski polemizirao o zavičajnoj pripadnosti sv. Jeronima i preveo na latinski *Hrvatsku kroniku*.

Tekstovi na koje se usredotočilo ovo istraživanje nastali su u vremenskom razmaku od gotovo pola stoljeća: *De consolatione* je pisano 1465-6, dok prvo pouzdano potvrđeno izdanje *Evangelistar*a potječe iz 1516. *Evangelistarium* je tiskan dvadesetak puta, a *De consolatione* je ostalo u rukopisu, te je i danas teško dostupno.

Ovakve usporednice i okomice mogli bismo povlačiti po miloj volji, između bilo koja dva pisca i bilo koje dvije knjige. Moja je nakana drugačija; želim promotriti *De consolatione* i *Evangelistarium* kao književne tekstove. Polazno je pitanje ovdje: kojoj vrsti oni pripadaju?

2. DIDAKTIČKA KNJIŽEVNOST

I *Evangelistarium* i *De consolatione* istraživači su uspoređivali sa srednjovjekovnom popularnom pastoralnom literaturom, s tzv. *sumama*.² Podsjetit ću: *sume* su didaktička ili utilitarna književna vrsta, koja tekstom (katkad i slikama) prenosi temeljna dušobrižnička znanja i vještine. Pastoralna literatura počela je cvasti oko 1200, a ostala je popularna i nakon kraja srednjeg vijeka. Njezine su

² *Evangelistarium* i *summae*: Drago Š i m u n d ž a, "Opći pristup Marulićevu *Evangelistaru*", u Marko M a r u l i ć, *Evangelistar*, Split 1985, sv. 1, s. 28-29. *De consolatione* i *summae*: G. W. M c C l u r e, n.dj., s. 124-125.

osobine: jednostavan stil, posebne informatičke tehnike (npr. *distinctiones* — sheme koje prikazuju ključne točke doktrine ili bitne elemente argumenta) i česta primjena didaktičkih stihova (oni uvode, rezimiraju ili naglašavaju pojedine pouke). Pastoralna literatura ima tri osnovna tematska područja: propovijed, ispovijed, crkvenu disciplinu. Vodiči za *propovijedanje* donose tehničke, odnosno retoričke upute, kao i materijal za propovijedi. *Summae de penitentia* ili *summae confessorum* obraćaju se objema stranama koje sudjeluju u ispovijedi: pokajnicima i ispovjednicima. U kategoriji *crkvene discipline* priručnici objašnjavaju norme duhovničkog i kršćanskog ponašanja, kako bi svećenici mogli poučavati ne samo riječima, nego i primjerom.³

Svatko upoznat s *Evangelistarom* pronaći će u Marulićevu djelu teme iz sve tri kategorije pastoralne literature; od formalnih obilježja, međutim, mogli bismo prepoznati samo *distinctiones*. S druge strane, *De consolatione* ne tretira svoju temu kao *isključivo* religioznu; djelo Modruškog bilo je uspoređeno sa *sumama* prvenstveno zato što tehniku utjehe obrađuje sustavno i cjelovito.

Usporedba sa *sumama* ukazuje na šire određenje, koje mi se čini trenutačno bitnijim: *De consolatione* i *Evangelistarium* pripadaju *didaktičkom* žanru. Ovu književnu vrstu Gian Biagio Conte opisuje kao “posudu za primanje bilo čega što se može poučavati”; didaktički žanr, budući indiferentan prema sadržaju, uključuje Ovidijeve *Remedia amoris*, Marulićev *Evangelistarium*, kao i moderni makrobiotički priručnik. Tekstovi namijenjeni pouci ipak imaju i sličnosti. Oni moraju osigurati prijenos znanja, moraju nekako stvoriti komunikacijsku situaciju učitelj-učenik. Didaktički tekstovi čine to nizom snažnih signala o vlastitoj intenciji. Kao takve signale Conte navodi npr. jamstva autorove kompetencije; apostrofe i opomene upućene učeniku; efekte koji naglašavaju konativnu i fatičku funkciju jezika (kako bi tekst ostao u vezi s adresatom čiju poslušnost zahtijeva). Za uspješno prenošenje znanja i za otkrivanje didaktičke intencije teksta bitno je da građa bude organizirana pregledno, prema eksplicitnom planu, da odabrano područje bude potpuno pokriveno, a diskurs artikuliran u pregledne članove (knjige i odjeljke); tekst postaje razgovjetniji i pomoću eksplicitnih rekapitulacija i resumpcija, tj. analepsom i prolepsom (“Vidjeli smo već ovo, a sad pogledajmo to i to”). Monotonu ili “suhu” pouku osvježavaju digresije, duže ili kraće, u vezi s temom ili mimo nje; vrste digresija jesu i egzempli i ekskursi, koji poučavaju svojom slikovitosti. Diskurs svoju didaktičku legitimaciju pokazuje često podsjećajući da je izloženo gradivo korisno, istinito, potvrdivo u praksi.⁴

Ovom opisu odgovaraju i *De consolatione* i *Evangelistarium*; potvrdit će to već i letimičan uvid u oba teksta.

³ Opis *suma* prema: Joseph G o e r i n g, “Pastoralia: The Popular Literature of the Care of Souls”, *Medieval Latin: An Introduction and Bibliographical Guide*, Washington, D.C. 1996, s. 670-676.

⁴ Usp. Gian Biagio C o n t e, “Love without Elegy: The *Remedia amoris* and the Logic of a Genre”, *Genres and Readers: Lucretius, love elegy, Pliny's Encyclopedia*, Baltimore — London 1994, s. 51-52.

3. KOMPOZICIJA I POMAGALA

Modruški i Marulić građu organiziraju prvo po knjigama, zatim po poglavljima. Poglavlja nose naslove koji čitaocu pomažu na dva načina: jasno razgraničavaju cjeline i najavljuju teme pojedinog poglavlja.

De consolatione svoj predmet — teoriju tjeskobe (*aegritudo*) i utjehe, te izlaganje načina tješnja — dijeli na četiri knjige. Podjela je asimetrična:

- knjiga 1: najvažnije teoretske postavke (kako tjeskoba djeluje, koga je lakše, a koga teže tješiti)
- knjiga 2: načini i vrijeme utjehe, te razrada prvog načina tješnja
- knjiga 3: drugi i treći način tješnja
- knjiga 4: četvrti i peti način tješnja

Broj poglavlja znatno varira — od devet u prvoj, do dvadeset osam u trećoj knjizi. Asimetrija u kompoziciji indirektno svjedoči da je autor želio postići određen simbolični efekt; kako bi došao do broja s jakim simboličnim nabojem, Modruški granice knjiga povlači prilično mehanički.

Načini utjehe u *De consolatione* poredani su prema intenzitetu: prvi način tjeskobu potpuno uklanja, peti je tek skreće (upozorava na drugu opasnost ili odvraća pomoću kakvog užitka). Svaki način sistematiziran je podjelom na lokuse; oni su istaknuti u naslovima poglavlja, i numerirani. Prvi način ima sedam lokusa, drugi deset, treći šest (s dodatnim podskupom od šest poglavlja o šest pogrebnih lokusa), četvrti pet, peti čak petnaest. Lokusi ovog posljednjeg načina utjehe grupirani su u podskupove:

- tri opća lokusa
- pet posebnih
- tri lokusa po osobi protivnika
- tri lokusa mudraca
- lokus *po zamolbi* (koji zaključuje čitavo djelo)

Nizanje teoretskih aspekata ili lokusa prekidaju poglavlja-ekskursi. Navest ću najznačajnija:

- knjiga 1: tri brza “protuotrova” za tjeskobu (*antidota*, 1,6-8)⁵
- knjiga 2: pogl. 2,8 “O bijedi ljudskog života” (dolazi nakon *trećeg lokusa po gubitku*)
- 2,11: “O dobru smrti” (nakon *petog lokusa po korisnom ili prikladnom*)
- cjelina 2,14-17 (ilustracije *sedmog lokusa po suprotnosti i o neugodnostima života*)
- knjiga 3: “metodološka” poglavlja 3,27-29 (“O mnogim drugim lokusima kojima se umanjuje mnijenje o zlu”, te kako umanjiti zlo uspoređujući ga s dobrom, ili s većim zlom)

⁵ Brojevi poglavlja ne postoje u očuvanim rukopisima *De consolatione*; donosim ih prema priređivačkom zahvatu u N. J o v a n o v i ć, n.dj., s. 90-92.

Evangelistarium ima sedam knjiga; okosnica su mu tri bogoslovne kreposti. Vjeri Marulić namjenjuje prvu knjigu, ufanju drugu i treću, ljubavi ostale četiri. Broj poglavlja mogao bi biti simboličan u sedmoj, završnoj knjizi: trideset i tri je broj Kristovih godina.

U prve dvije knjige kao princip kompozicije posebno je uočljiv kontrast: poglavlja dolaze u parovima *agenda* – *vitanda* (ono što treba činiti – ono što treba izbjegavati; termini su poznati iz pastoralne literature). U daljnjim knjigama suprotstavljeni parovi javljaju se povremeno; česte su cjeline od više poglavlja, okupljene po temama. Navodim primjere tema: demoni, osjetila, spolni život, djela milosrđa, kazne za nevjeru, propovijed, vrlina poniznosti – porok oholosti (*agenda* – *vitanda* na razini višoj od parova poglavlja), vrlina strpljivosti – porok nestrpljivosti, grijehenje riječju.

Dok *De consolatione* obročavanjima, podjelama i potpodjelama upravo *ističe* svoju sistematičnost, kompoziciju *Evangelistara* teže je svesti na preglednu shemu. No usporedimo li dodatna orijentacijska pomagala koja dva teksta pružaju čitaocu, jasno ćemo uvidjeti da su vremenski razmak od pola stoljeća i razvoj tiska bitno utjecali na tehniku prezentiranja informacija. Čitalac se lakše snalazi kod Marulića nego kod Modruškog, jer svako poglavlje *Evangelistara*, uz naslov, nosi i broj; odmah nakon posvetnog pisma i predgovora slijedi kazalo, na čiju važnost sam Marulić skreće čitaočevu pažnju:

Vt tamen cuique mox constet, quę materia in singulis pertractetur libris, libuit prius indicem librorum et eorundem capitum cum titulis seriatim subnotare.⁶

E. Praefatio = 1,415

Kazalom prije početka teksta opremljena su gotovo sva izdanja većih Marulićevih djela koja su se pojavila za autorova života; indeks poglavlja nema samo *De humilitate et gloria Christi* (Venecija 1519, 1522).⁷

4. RADNICI I AUTORI

Prema ranije navedenom Conteovu opisu, didaktički je žanr – za razliku od drugih vrsta, npr. bukolika – indiferentan prema sadržaju. Kako da onda protumačimo sadržajne podudarnosti koje izlaze na vidjelo pri usporednom čitanju

⁶ “Ipak, da bi svakomu bilo odmah jasno koje će se gradivo obrađivati u pojedinim knjigama, volio sam prije donijeti kazalo knjiga i po redu naslove njihovih poglavlja” (prev. B. Glavičić, E. 1,47). Ovdje i nadalje latinski tekst i Glavičićev hrvatski prijevod citiram prema M. Marulić, n.dj. (2 sv.); iza znaka jednakosti navodim broj sveska i stranice splitskog izdanja. Siglu E. preuzimam prema B. Glavičić, *Marulićev latinski rječnik*, Split 1997.

⁷ Usp. Branko Jozić – Bratislav Lučin, *Bibliografija Marka Marulića. Prvi dio: tiskana djela (1477-1997)*, Split 1998, s. 33-44. Napominjem usput da samo stariji od dva rukopisa *De consolatione* (Cod. Vat. lat. 5139) ima kazalo poglavlja, no ono potječe od kasnije ruke i nehalno je sastavljeno.

dva didaktička teksta? Zdravorazumski je odgovor, bez sumnje, da na mjestu podudarnosti tekstovi govore o istim temama. U našem slučaju, *De consolatione* poučava kako djelovati na slušaoca čija psiha trpi zbog afekta *aegritudo*; kako ublažiti *aegritudo* u najvećoj mogućoj mjeri. *Evangelistarium*, opet, upućuje kako načela kršćanske etike primijeniti u čitavom spektru životnih područja i situacija, od općih problema vjere i nevjere do specifičnih pitanja tipa “treba li primati darove vladara-tiranina”. Kao etička enciklopedija, *Evangelistarium* prirodno obuhvaća i teme *De consolatione*, posebno u poglavljima o kršćanskom stavu prema strahu od smrti, gubitku voljenih osoba, prema klevetama, progonima, prema nezahvalnosti, gubitku dobara, prema bolesti i starosti. Usporedba ovakvih tematskih podudaranja rezultirala bi saznanjem kako se prema konzolacijskoj problematici postavlja *De consolatione*, a kako *Evangelistarium*.

Ali — kako interpretirati sljedeći tip podudarnosti:

Verum enimvero, quoniam maior mortalium pars utile potius quam honestum sectatur, iccirco ad sedandum leuandumque uniuersum angorem aut dolorem locus ab utili est potentissimus. An non uidemus agricolas pastores fabros aliosque operadores sub quibus ponderibus aut quali ęstu uel gelu cantantes desudare grauissimumque opus hilari animo peragere? Aut negociatores nautę latrunculi predones, quę non adeunt certissima discrimina, quos non perferunt libentissime labores ex quibus lucri aliquid se relatuos arbitrantur.⁸

De cons. 3,11 = V² f. 68r-v

Artifices partem nocti suo uendicant labori, ut, quo plus operis confecerint, plus lucri consequantur. Quod ergo illis pro adipiscenda pecunia non est iniocundum, sępe enim cantant dum exercentur, hoc tibi molestum esse poterit pro lucranda cęlesti gloria? Nimium delicatus es, ne dicam stultus, si tantum boni tibi parare posse speras tota nocte stertendo. Illis tantum et nocte et die dormire satius esset, de quibus dicitur: *Non dormiunt, nisi cum male fecerint*. Qui ideo peruigilant, ut latrocinentur, ut furentur, ut crapulentur, ut libidini luxurięque satisfaciant.⁹

E. 2,6 = 1,539

⁸“Ali, budući da veći dio ljudi radije slijedi ono što je korisno nego ono što je časno, zbog toga je za smirivanje i ublažavanje svake vrste tjeskobe ili boli lokus po korisnosti posebno učinkovit. Ne vidimo li poljodjelce, pastire, kovače i druge radnike kako — pod kakvim teretima, na kakvoj žegi ili hladnoći! — pjevaju znojeći se, i najteži rad obavljaju s veseljem? Ili trgovci, pomorci, lopovi, pljačkaši — kakvim se neizbježnim opasnostima ne podvrgavaju, kakve napore ne podnose drage volje, smatrajući da će odande izvući neku korist!” (3,11: “Deseti lokus po korisnosti”) Za potrebe ovog rada *De consolatione* citiram prema kasnijoj autorovoj redakciji u Cod. Vat. lat. 8764, umjereno modernizirajući grafiju i interpunkciju, ne javljajući o intervencijama u tekstu. Za kodeks prihvaćam siglu V², koju koriste G. W. M c C l u r e, n.dj. Prijevodi odlomaka na hrvatski moji su.

⁹“Obrtnici dio noći posvećuju svom radu da bi postigli veću zaradu što više posla obave. Dakle, što njima nije neugodno da bi dobili novac, jer često pjevaju dok rade, zar

Postupak kojim se oba pisca koriste Branimir Glavičić, istražujući Marulićev stil, nazvao je *figurativnim načinom izražavanja*.¹⁰ Primjerom iz svakodnevnog života Modruški ilustrira moć korisnosti; Marulić slično (u detalju o pjevanju prilikom rada čak identično) argumentira konkretniji problem: kako podnijeti bdjenje. Podudarnost je, dakle, u motivu koji dokazuje tezu “ono što se čini teškim zapravo je lako, čim postoji svijest o korisnosti”. Motiv nije samostalan (radi se o dokazu, a ne o temi kao što su strah od smrti, podnošenje bolesti itd.), ali se zato može prilagoditi različitim tezama. Koristeći primjer radnika koji pjevaju, Modruški i Marulić posežu za istim elementom iz repertoara persuazivnih sredstava didaktičkog žanra. Radi se o onome što Curtius i Lausberg nazivaju *topos*, o finitnom, a rekurentnom ostvarenju infinitnog, odnosno apstraktnog *lokusa*. Lokus bi, smatram, ovdje bio “korisno se podnosi s veseljem” (slično formulaciji Modruškoga), a *topos* “radnici pjevaju dok rade”.

Razmotrimo drugu “pomoćnu” gestu. U oba se teksta autori pozivaju na druga djela iz svog opusa:

Docuimus autem alibi singulis passionibus animi corda humana amplius solito exagitari; uerum non omnis immodica exagitatio nocet cordi...¹¹

De cons. 1,2 = V² 4v

Valebit ergo hic, quantum salua pietate fieri potest, locos odii abhominacionis inuidie ac indignationis attingere et illis animum auditoris alienare, ut Ouidius in libello de remedio amoris egregie fecit; quibus de rebus omnibus plenius suis locis disputauius.¹²

De cons. 1,7 = V² 15v-16r

Nam, ut in illis libris docuimus, quos de natura mali conscripsimus, quęcunque secundum naturam sunt, bona sunt uniuersa...¹³

De cons. 2,5 = V² 26v

će to tebi moći biti mučno da bi zaslužio slavu nebesku? Odveć si razmažen, da ne kažem lud, ako se nadaš da možeš sebi pribaviti tako veliko blago hrčući po cijelu noć. Onima bi samo bilo bolje da danonoćno spavaju o kojim se kaže: *‘Ne mogu spavati ako ne učine zlo’*, koji zato bdiju da bi provaljivali, krali, opijali se i zadovoljili svoju pohotu i razbludu.” (E. 1,176 “O budnosti”)

¹⁰B. Glavičić, “O Marulićevu figurativnom načinu izražavanja (1)”, *Colloquia Maruliana* V, s. 14.

¹¹“Ali drugdje smo pokazali da se ljudska srca pod utjecajem pojedinih strasti uznemiruju više no što je uobičajeno; međutim, ne šteti srcu svaka prekomjerna uznemirenost...” (1,2: “Koje štete nanosi tjeskoba”) Spomenuto “drugdje” ne može se pronaći nigdje u *De consolatione*; svi ostali citati Modruškog koje navodim uz ovu temu prema mojem uvidu također upućuju na *druge* autorove tekstove.

¹²“Učinkovito će ovdje biti, koliko se može ostvariti a da ostanemo u granicama pobožnosti, dotaknuti se lokusa mržnje, odvratnosti, neprijateljstva i srditosti, te pomoću tih lokusa odbiti dušu slušaoca od ljubavi, kao što je izvrsno izveo Ovidije u knjižici o lijeku od ljubavi; o svim smo tim temama iscrpnije raspravljali na odgovarajućim mjestima.” (1,7: “Lijek za one koji su previše odani zemaljskim dobrima”)

¹³“Naime, kao što sam poučio u knjizi koju sam napisao o prirodi zla, što god je u skladu s prirodom, sve je dobro...” (2,5: “Prvi lokus po prirodnoj funkciji”)

Vltio autem omnis et uindicta non potest nisi in apertis consistere detrimentis, ut in ratione irę declarauimus.¹⁴

De cons. 3,17 = V² 82v

Nemo quippe ignorat ea conficta esse, non ut mendacium dicitur, sed ut ueritas disciplinę salutaris iocundius exprimatur, gratius acceptetur tenaciusque menti discentis insideat. Hoc me fecisse nullo modo poenitet edito illo quinquaginta parabolarum libello, dum prodesse plurimis cupio, non commento, sed ueritate. De pernicioso autem mendacii genere scriptum est: *Os, quod mentitur, occidit animam*. De hoc uero, quod excusamus et defendimus, abunde in parte eius libri, quem de religiose uiuendi institutione inscripsimus, est tractatum, ubi sanctorum exemplis probatur non solum fingere quandoque licere, sed etiam esse necessarium, quoties consultum iri uolumus uel nostrę uel aliorum saluti.¹⁵

E. 2,3 = 1,524-5

Nažalost, filologija u sadašnjem trenutku nije kadra identificirati djela o kojima Modruški govori u navedenim citatima; ne bismo mogli sa sigurnošću reći niti jesu li ta djela uopće postojala (s Marulićem smo bolje sreće). Bilo kako bilo, Modruški upućuje na vlastita djela tako često da istovjetan Marulićev postupak možemo smatrati uobičajenim za didaktički žanr.

De consolatione i *Evangelistarium* podudaraju se u nekim stilskim postupcima. Usporedimo kako oba teksta opisuju čovjeka svladanog afektom; kod Modruškog to je tjeskoba, kod Marulića srdžba:

Quod quidem ex ipso corporis habitu uidere licet, siquidem, cum ęgritudine aut anxietate premitur quispiam, nullus eum locus capit, nullus retinet; nunc resupinus recumbit, nunc deambulando fatigatur, huc atque illuc cursitans; interdum iacet, interdum sedet, et post paululum consurgit, gemit eiulat uociferat, agitat caput et manus umentilat, articulos intorquet, tundit pectus faciem, illidit frontem, plangit plorat et crebrioribus interuallis ab imo pectore suspiria trahit; ita corporis totius iugi

¹⁴“Nikakva osveta i odmazda ne može se ostvariti osim putem očite štete, kao što smo izjavili u analizi srdžbe.” (3,17: “Peti lokus po zasluženju kazni”)

¹⁵“Jer svatko dobro zna da je to izmišljeno ne zato da se kaže laž, nego da se istina spasonosne nauke ugodnije izrazi, draže prihvati i čvršće sjedne u pamet onomu koji je uči. Meni nije nipošto žao da sam to učinio napisavši onu knjižicu od pedeset parabola želeći koristiti vrlo mnogima ne lažju, nego istinom. O pogubnoj je pak vrsti laži pisano: ‘*Usta koja lažu ubijaju dušu*’. A o ovoj što je ispričavamo i branimo obilno se raspravljalo u jednom dijelu one knjige što smo je naslovili *Upućivanje u pobožan život*, gdje se na primjerima svetaca dokazuje da je izmišljati kadšto ne samo dopušteno nego i nužno svaki put kad hoćemo da se vodi briga bilo o našem bilo o tuđem spasu.” (E. 1,161 “O deset zapovijesti”) Važnost ovih autoreferencijalnih izjava za relativnu dataciju Marulićevih tekstova ističe Glavičić u bilj. 20 uz hrvatski prijevod.

sollicitudine et labore animę eandem estuationem declarat, ac quo pacto intus fatiscat, manifestum facit.¹⁶

De cons. 1,3 = V² 6v-7r

Vnde furere dicitur is, qui impatientię stimulis actus ira inflammatur. Ardent oculi, tremunt labia, frons adducitur, arterię clamoribus intumescunt, os distortetur, uerba sine effectū effutiuntur, facies aut rubore aut pallore suffunditur et, breuiter, nihil tam simile alienatę mentis homini quam homo pręter modum iratus.¹⁷

E. 7,25 = 2,723

Obilježnost, tj. odstupanje od svog uobičajenog didaktičkog stila, oba pisca ostvaruju nižući kratke parataktičke rečenice. Time istovremeno naglašavaju dramatičnost i približavaju se diskursu medicinskih tekstova. Parataktičke nizove u oba slučaja najavljuje apstraktna postavka (koju će opis konkretizirati), a zaključuje sentenciozna formulacija. Kod Modruškog ta je formulacija organizirana u dva dvočlana paralelizma ("*corporis... animę...*"; "*intus fatiscat — manifestum facit*"), kod Marulića u hijazam ("*nihil tam simile alienatę mentis homini quam homo pręter modum iratus*"). Nijedan opis ne dostiže pravilnost i simetričnost oratorskih perioda, iako Modruški anaforama ("*nullus... nullus...*" — "*nunc resupinus recumbit, nunc deambulando fatigatur*" — "*interdum iacet, interdum sedet*") i hijazmima ("*agitat caput et manus uentilat*") na ovom mjestu dostiže viši stupanj retoričke stilizacije nego Marulić.

Stilske i sadržajne elemente oba teksta naći ćemo objedinjene u Senekinu opisu s početka filozofskog djela *O srdžbi*:

Vt scias autem non esse sanos quos ira possedit, ipsum illorum habitum intueri; nam ut furentium certa indicia sunt audax et minax uultus, tristis frons, torua facies, citatus gradus, inquietae manus, color uersus, crebra et uehementius acta suspiria, ita irascentium eadem signa sunt: flagrant ac micant oculi, multus ore toto rubor exaestuante ab imis praecordiis sanguine, labra quatiuntur, dentes comprimuntur, horrent ac surriguntur capilli, spiritus coactus ac stridens, articulorum se ipsos torquentium

¹⁶ "Ovo se može vidjeti već i iz samog držanja tijela, jer kad nekoga tišti tjeskoba ili nemir, nijedno mu mjesto nije dovoljno, ni na jednom nema mira; sad se izvali nauznak, sad šeće do iznemoglosti, brzo koračajući amo-tamo; ponekad leži, ponekad sjedi, a začas ustaje, stenje, jauče, viče, trese glavom i maše rukama, lomi članke na prstima, tuče se u prsa i lice, udara u čelo, plače, kuka i u čestim razmacima uzdiše iz dubine duše; tako neprestanom nervozom i aktivnošću čitavog tijela svjedoči o podjednakoj duševnoj groznici; način na koji trpi u nutрини čini očitim." (1,3: "Kojim tegobama tjeskoba utječe na duh")

¹⁷ "Stoga se kaže za onoga da je mahnit koga badljima goni nestrpljivost i uspaljuje gnjev. Oči mu gore, usne se tresu, čelo se mršti, žile nabreknu od vikanja, usta se krive, riječi se izvaljuju a da se ne biraju, lice se podlijeva ili rumenilom ili bljedilom i, ukratko, ništa nije tako slično izbezumljenu čovjeku kao onaj tko je prekomjerno gnjevan." (E. 2,338 "O poroku nestrpljivosti prema bližnjemu")

sonus, gemitus mugitusque et parum explanatis uocibus sermo praeuptus et conplosae saepius manus et pulsata humus pedibus et totum concitum corpus magnasque irae minas agens, foeda uisu et horrenda facies deprauantium se atque intumescantium — nescias utrum magis detestabile uitium sit an deforme.¹⁸

Sen. De ira 1,1

Stilski iskorak Modruški i Marulić čine i kad opisuju negativne primjere; tada ton obojice autora postaje satiričan.

Siquidem diues omnis statim sub auaritię miserandum iugum mittitur, illi se totum dedit, illius leges ad unguem exequitur et eas uiolare maximum nephas ducit. Alios cibos non capit nisi quos ipsa iusserit. Si atrum proponit panem, uorat infoelix dicens:

...Hoc bene! Sic! tunicatum cum sale mordens
Cepe et farratam pueris plaudentibus ollam
Pannosam fecem morientis sorbet aceti.

Quamuis enim mucidum ei offerat uinum, bibit tamen miser, licet clausis oculis aut contracto supercilio. Iure hesterno carnibusque rancidis metuit saturari, largiri autem inopi socio uel pauxillum cauet ac si esset capite interminatum. Dormit quoad auaritia iusserit, quiescit quantum ipsa indulget, uestit spatiatur, ludit ambulat, laborat sedet, denique omnia pro imperio cupiditatis facit. Nec speres hanc militiam infortunatam posse etiam decrepita senectute emereri: immo quanto senescas magis, tanto abs te duriora exiget seruitia, durioribusque grauabit oneribus.¹⁹

De cons. 2,15 = V² 46r-v

¹⁸ “Kako bi spoznao da oni svladani srdžbom nisu pri sebi, razmotri njihovo držanje; kao što su sigurni simptomi mahnitosti drzak i prijeteći izraz lica, mrko čelo, lice u grimasi, ubrzan korak, nemirne ruke, izmijenjena boja, česti i siloviti uzdasi, takvi su i znaci srditosti: oči sijevaju i bljeskaju, čitavo lice je intenzivno rumeno jer krv kipi sa samoga dna osrčja, usne dršču, zubi se stišču, kosa se kostriješi i diže, disanje je teško i šištavo, čuju se zvuk zglobova koji lome jedni druge, stenjanje, ječanje, govor je isprekidan i pun nejasnih riječi, ruke često plješću, noge topću po zemlji, čitavo je tijelo uzbuđeno i prikazuje strašne prijetnje srdžbe, ružno je i strašno gledati dok se njihova lica iskrivljavaju i nadimlju — ne bi znao je li kod tog poroka veća ogavnost ili nesklapnost.” (prev. N. Jovanović)

¹⁹ “Da, svaki bogataš odmah pada pod jaram pohlepe, pohlepi se čitav predaje, njezine zakone provodi do posljednjeg slova, i kršenje tih zakona smatra najvećim grijehom. Ne uzima drugu hranu osim one koju je pohlepa odredila. Ako ona pred bogataša stavi crni kruh, nesretnik ga guta govoreći: “To je dobro! Tako! dok žvače / neoljušteni češnjak sa solju i zdjelu žitne kaše, dok čeljad plješće, a on srće / trunjava talog izvjetrenog octa.” Makar bogatašu pohlepa ponudila ciknuto vino, jadnik ipak pije, žmirečki, namrštivši obrve. Strah ga je do sita se najesti jučerašnje juhe i užeglog mesa, a darivanje potrebitog bližnjeg najsitnijom mrvicom izbjegava kao da je to smrtni zločin. Bogataš spava dok mu to pohlepa dopušta, počiva koliko mu ona da, oblači se, šeće, radi, sjedi — ukratko, sve čini po diktatu želje za stjecanjem. Ne nadaj se da iz takve kukavne službe možeš otići u veteransku mirovinu, čak ni u doba nemoćne starosti; dapače, što više budeš stario, to će teže robovske

Nullum postremo timidius est animal ad expectationem mortis. Putat se statim decessurum, si febriculę igne correptus incaluerit. Ad medicos curritur, nisi et hoc auaritia uetuerit. Interim pavidus ingemiscit, luget, anxietur et tristius sibi uidetur a diuitiis quam a corpore discedere. Inde scriptum est: *O mors, quam amara est memoria tua homini pacem habenti in substantiis suis*. Torquetur cogitans, cui illas relinquat, quis illis post se fruatur, quas ipse tanto labore quęsiuit, tanta solitudine auxit, tanta parsimonia, ne minuerentur, sustentauit.²⁰

E. 5,19 = 2,567-8

Satiričnim elementima Modruški daje više prostora, ali u oba teksta nalazimo npr. podrugljive umanjenice (*uel pauxillum* — *febriculę igne*), prezirne hiperbole (*uorat* — *ad medicos curritur*). Ruganje onome što učenik treba izbjegavati može se smatrati još jednim didaktičkim standardom; vidimo i da se dva učitelja rugaju na sličan način.

5. INTERTEKSTUALNI HORIZONTI

Kako bi didaktički tekst ispunio svoju poučnu misiju, mora jamčiti čitaocu da je znanje koje prenosi istinito i vrijedno. Ovom zahtjevu *De consolatione* i *Evangelistarium* pristupaju na identičan način: njihovi autori ne predstavljaju se kao izvorni poučavatelji, već kao *posredovatelji* ovjerenog znanja; iza oba teksta stoje tekstovi-autoriteti, posjednici istine.

Koji su to autoriteti? Tu se shvaćanja *De consolatione* i *Evangelistara* donekle razilaze. Za *De consolatione*, istina — odnosno, konzolacijski vrijedni napuci i primjeri — nalazi se u cjelokupnosti antike i patristike, kod grčkih i rimskih pisaca, u Bibliji i kod crkvenih otaca. Nasuprot tome, *Evangelistarium*, kao *opus vere evangelicum*, osigurava istinitost i vrijednost svojih pouka tako da se *ograničava* na Bibliju i kršćansku tradiciju, izričito se odričući antike i njenih manje vrijednih znanja. Horizont *De consolatione* inkluzivan je, horizont *Evangelistara* ekskluzivan. Ove različite tendencije utječu i na način kako tekstovi prezentiraju

poslove od tebe zahtijevati pohlepa, to će te težim teretima opterećivati.” (2,15: “Protiv pohlepe i o siromaštvu”)

²⁰ “Konačno, nijedno živo biće nije od njega strašljivije u očekivanju smrti. On misli da će odmah umrijeti ako ga uhvati vrućica od male groznice pa se zažari. Trči se k liječnicima, ako i to ne uskrati škrtost. Za to vrijeme preplašen uzdiše, jadikuje, osjeća tjeskobu i čini mu se tužnijim rastati se od bogatstva negoli od svoga tijela. Stoga je pisano: ‘O smrti, kako li je gorka pomisao na te čovjeku koji živi spokojno na svom posjedu!’ Muči se razmišljajući komu da ga ostavi, tko će poslije njega uživati ono što je on uz toliki trud stekao, uz toliku strepnju uvećao, uz toliku štednju održao da se ne umanji.” (E. 2,172-3 “Lakomost je uzrok mnogih zala”)

posredovano znanje. Modruški ne krije heterogeno porijeklo citata (koji čine približno pedeset posto teksta *De consolatione*); on citate najčešće i dokumentira, tj. imenuje njihove autore. *Evangelistarium* redovno dokumentira samo biblijske navode, premda to nisu jedini citati u tekstu.

Gornja ocjena ipak je pojednostavnjivanje. *De consolatione* i *Evangelistarium* nisu potpuni ideološki antipodi. Glavičićeve bilješke i kazalo u splitskom izdanju *Evangelistara* otkrivaju poganske autore koje Marulić — makar kategorično osuđivao antiku — citira poimence, a da ih ne navodi kao negativan primjer. Jedan takav navod odnosi se na stoičku filozofsku školu: u E. 3,3 (1,624) preuzeta je stoička definicija mudrosti. Drugi je citat Vergilijev (E. 5,19 = 2,566). To što *Evangelistarium* prihvaća dvije kapitalne ne-kršćanske sastavnice evropske kulture ne mora iznenaditi. Stoičku definiciju interpretirat ćemo kao filozofsko opće mjesto, Vergilijeve stihove kao čedan retorički ures. Više ćemo saznati na osnovi ostala tri poganska imena čije autorstvo Marulić ne prešućuje. To su Herodot, Strabon i Josip Flavije.

Herodot i Strabon spominju se u jednom dahu:

Muris coctilibus cincta [Babylon], Semiramidis reginę opus, cuius ambitus, ut Herodotus prodit, sexaginta quattuor milium passuum erat, ut Strabo, trecentorum et octoginta stadiorum, quod pene idem est.²¹

E. 7,8 = 2,672

Na Josipa Flavija Marulić se poziva navodeći egzemple Židova koji su za Titove opsade Jeruzalema bili osumnjičeni da nose zlato u trbusima, te pohlepnog Seleuka, koji je izgorio utjerujući novac od Mopsuestijaca (oba egzempla u E. 5,19 “Lakomost je uzrok mnogih zala”); zatim pričajući o rimskom caru Gaju, koji je tražio da ga se štuje kao boga (u E. 7,5 “Jedni čeznu da budu hvaljeni zbog svoga dostojanstva, drugi zbog poniznosti, a treći se usuđuju uspoređivati i s Bogom”); o Herodovoj okrutnosti prema vlastitim sinovima (E. 7,24 “O poroku nestrpljivosti prema Bogu”) i propasti njegove vojske zbog smaknuća Ivana Krstitelja (E. 7,25 “O poroku nestrpljivosti prema bližnjemu”). Na izvor upućuju jednostavne fraze: ut Iosephus autor est (E. 5,19 = 2,562), ut Iosephus tradit (5,19 = 2,564), ut Iosephus refert (7,5 = 2,665, i 7,25 = 2,724), ut Iosephi historia testatur (7,24 = 2,718).

Herodot i Josip Flavije, kao izvori, bivaju identificirani i u *De consolatione*. Poglavlje 2,11 “O dobru smrti” navodi Herodotov vijest o tračkom plemenu Trausa — kod Modruškog oni postaju Dačani — koje plače pri nečijem rođenju, a veseli se pri pogrebu (V² 45r-v = Herod. 5,4); poglavlje 3,24 “Peti lokus po načinu pogreba” javlja o zlatnom biku u kojem je egipatski faraon Mikerin čuvao tijelo

²¹ “Bio je [Babilon] opasan zidovima od opeke što je djelo kraljice Semiramide. Opseg mu je, kako je naveo Herodot, iznosio šezdeset i četiri tisuće koraka, a po Strabonu tri stotine i osamdeset stadija, što je gotovo isto” (E. 2,285: “O kazni oholih”).

svoje kćeri jedinice; to je argument za tvrdnju da pogreb donosi utjehu živima (V² 91v = Herod. 2,129,3-130,2). Porijeklo primjera signaliziraju ove riječi: “scribit Herodotus” (De cons. 2,11); “Quod se Herodotus scribit in urbe Sai uidisse” (De cons. 3,24).

Na autorstvo Josipa Flavija *De consolatione* upozorava uz dva opsežnija citata. Prenosim ih u cjelini kako bismo mogli interpretirati njihovu intenciju:

principi licet quęcunque libet. Vnde Isaac, ut refert Ioseph, ubi cognouit se tam diuina quam paterna uoluntate ad mortem deposci, confirmato magnoque animo parenti respondit: “Iniustus equidem essem, o parens, si uobis duobus auctoribus uitę meę eam reposcentibus denegarem, aut illis, a quibus ipsam acceperam, exigentibus nollem restituere.” His dictis lętus ac gaudens ultro ad aram accessit, non minus parentem quam se ipsum sapientissimo responso consolatus.²²

De cons. 2,4 V² 58v-59r = Ios. Flav. Antiq. Jud. 1,14,4

Simili ratione Ioab a luctu Dauid regem reuocauit, quo ob necem Absalon filii sui uehementius cruciabatur. Cum enim rex capite uelato resideret et filii casum ingemisceret, introiuit ad eum Ioab hisque uerbis allocutus est: “O rex, aperte demonstras ex his, quę geris, te odio habere et aborrere eos qui te diligunt et pro te pericula sustinent, immo et te ipsum tuamque generationem uniuersam aspernaris, inimicos autem tuos diligere et illorum potius desiderio deperire qui iustas soluentes poenas obierunt. Nam, si Absalon uicisset, et imperium firmissime tenuisset et nullius nostrum nec cadauer quidem superesse passus fuisset. Omnes enim a filiis tuis sumto initio neci traditi fuisset nullo hostium nostrorum flente, sed potius omnibus lętantibus ac iubilantibus; et si quis forte nostri miseratus fuisset, nullus impune id procul dubio fecisset. Te uero hęc agere super casum maximi inimici tui non confunderis qui, cum tuus filius esset, non est ueritus tanta te persequi impietate et tantis honerare malis. Quin tu igitur ab hac discedens tristitia procedis in publicum et te militibus ostendis eisque pro labore et parta uictoria agis gratias? Ego autem hoc tibi prędico, o rex, quod probe noui, ut si in huiusmodi actu perstabis neque ab eo quam primum reuoces, futurum esse ut hodie uniuersus a te discedat populus et regnum ad alium conferat, et tunc uerum atque amarissimum cognosces luctum.” His dictis, inquit Iosephus, regem a tristitia reuocauit et ad causas utilitatesque rei publicę adduxit. Et merito

²² “stariji smije što god želi. Zato je Izak, kako pripovijeda Josip, kad je shvatio da su mu i Božja i očinska volja namijenile smrt, uvjeren i hrabro odgovorio svom roditelju: “Ja bih, oče, bio nepravedan, kad ne bih htio po želji vas dvojice, koji ste mi dali život, život dati, ili kad ne bih htio život vratiti na zahtjev onih od kojih sam ga primio.” S tim riječima veseo i radostan dobrovoljno pristupi oltaru, utješivši mudrim odgovorom svog roditelja ništa manje nego sebe samog.” (3,4: “Treći [lokus] po volji starijih”)

quidem. Eruditissime enim omnes fere partes perstrinxit quę unumquen-
que inducere possunt ut amplius dolere metuat et luctum, si non tanta
damna pati uult aut uni malo multa accumulare, cohibeat et compescat.
He eędem partes et nobis ferme semper ad consolandum suppetere
possunt...²³

De cons. 4,5 V² 107r-v = Ios. Flav. Antiq. Jud. 7,11,5

Herodot je za oba teksta autoritet na istom području: "otac povijesti" javlja interesantne činjenice koje graniče s kuriozitetima. Poganski povjesničar u *Evangelistaru*, usprkos protuantičkoj tendenciji Marulićeva djela, nije uljez; za podatke o *ovom* svijetu i neznabošci mogu biti kompetentni. Kad Modruški opsežno citira Herodota, osigurava svom djelu i dodatnu humanističku vrijednost: čar novine.²⁴ Na latinski je Herodotovu *Povijest* prvi preveo Lorenzo Valla 1457, osam godina prije nego što je nastao stariji rukopis *De consolatione* (1465-66); Matteo Palmieri Herodota prevodi 1463, a grčku je *editio princeps* objavio Aldo Manuzio u Veneciji 1502.²⁵

S Josipom Flavijem situacija je drugačija. Ovog hebrejskog povjesničara iz 1. st. poslije Kr. i *De consolatione* i *Evangelistarium* prihvaćaju kao autoritativnu dopunu Biblije. To nije neobično. Josipa Flavija, kao jedinog poganskog grčkog povjesničara, citira već Kasiodorov *Udžbenik znanosti* (5/6 st. poslije Kr.), a po

²³ "Na sličan je način Joab odvratio kralja Davida od tugovanja, koje je kralja silno mučilo zbog ubojstva njegova sina Abšaloma. Dok je kralj sjedio pokriven glave i oplakivao sinovljevu sudbinu, uđe k njemu Joab i ovim mu se riječima obrati: 'Kralju, ovime što radiš jasno pokazuješ da mrziš one koji te ljube i gnušaš ih se, a oni se za tebe izvrgavaju opasnostima; štoviše, prezireš sebe samog i čitav svoj rod, a ljubiš svoje neprijatelje i najradije bi usahnulo od čežnje za onima koji su poginuli snoseći pravednu kaznu. Da je Abšalon pobijedio, odlučno bi preuzeo vlast i ne bi dozvolio da ostane makar leš ijednoga od nas. Svi bismo, počevši od tvojih sinova, bili smaknuti; nijedan od naših dušmana ne bi zaplakao, već bi se svi radovali i likovali bi. Ti ne krzmaš tako se ponašati zbog propasti svog najvećeg neprijatelja; a on, premda je bio tvoj sin, nije se libio bezbožno te progoniti i na tebe navaljivati tolika zla. Zašto onda ti, okanivši se svoje žalosti, ne izađeš pred narod, ne pokažeš se vojnicima i ne zahvališ im za njihove napore i za pobjedu koju su izborili? Nagoviještam ti, kralju, ono što dobro znam: ako ustraješ u ovakvom ponašanju i ne prekineš ga što prije, danas će te čitav narod napustiti i kraljevsku vlast dodijeliti drugome, a tada ćeš upoznati istinit i gorki jad.' Ovim je riječima, kaže Josip, odvratio kralja od žalosti i približio mu interes i probitak države. I to zaslužno. Vrlo je vješto obuhvatio gotovo sve argumente koji mogu bilo koga navesti da se uplaši daljnjeg žalovanja, da tugu — ukoliko ne želi pretrpjeti velike štete ili jednom zlu dodati mnoga druga — obuzda i kontrolira. Isti ovi argumenti mogu i nama uvijek stajati na raspolaganju za utjehu..." (4,5: "Četvrti lokus po strahu")

²⁴ Bez identificiranja autora Modruški u De cons. 1,8 donosi još i ponešto skraćen, ali vjeran prijevod Herodotove priče o Polikratovu prstenu.

²⁵ Modruški najvjerojatnije nije ni došao u priliku da citira Strabona u *De consolatione*. Latinski se prijevod *Geografije* pojavio 1472, a Guarino iz Verone svoj je prijevod izradio 1480; grčki je prvotisak, kao i u slučaju Herodota, izdala Manuzijeva tiskara u Veneciji, 1516.

Kasiodorovoj narudžbi u Vivariju su prevedene i cjelokupne *Židovske starine*, te je taj prijevod u srednjem vijeku doživio izuzetno široku difuziju. Iz *Židovskih starina* potječu citati kod Modruškog; Marulić osim *Židovskih starina* koristi i spis *O židovskom ratu*. Ali Josipa Flavija dva teksta angažiraju u različite svrhe.

Iz Josipova opusa Marulić uzima egzemple, kao što je činio i s Herodotom. A Modruški?

Najprije treba konstatirati: Josip Flavije nije uobičajen izvor u tradiciji konzolacijske književnosti.²⁶ Zašto je Modruški u konzolacijski kontekst uveo Josipovu stilizaciju govora biblijskih patrijarha? Prvo, zato da bi *De consolatione* našlo pokrovitelja za svoje tješiteljske inovacije: lokusom *po volji starijih* Modruški obogaćuje arsenal konzolatornih argumenata. Drugo, kod Josipa Flavija Modruški traži retorički efektne primjere realizacije lokusa: zato je Izakova izjava i preoblikovana iz neupravnog govora (koji donosi Josip) u upravni, a Modruški nakon citata u *De cons.* 4,5 hvali baš retoričku amplifikaciju Joabova govora.²⁷

Zaključujem: Herodot i Josip Flavije čine dvije sastavnice renesansne Enciklopedije; oni su općeprihvaćeni autoriteti. Zato ih kao potporu svojim didaktičkim misijama koriste i *De consolatione* i *Evangelistarium*. Ideološka je pak "neutralnost" Herodota i Josipa Flavija, premda su pogani, za Cinquecento tolika da ih i *Evangelistarium* može citirati bez posebnih objašnjenja ili ograda. Ali kako to da *De consolatione* i *Evangelistarium* koriste Josipa Flavija u različite svrhe? Mogli bismo zasad odgovor formulirati ovako: interesi Modruškog su pretežno retorički, interesi Marulićevi u prvom redu moralistički.

6. ALEGORIJA

Čitaocu *De consolatione* i *Evandelistara* jedan postupak pada u oči jer ga kod Modruškoga *nema*. Radi se o alegorijskom tumačenju.

Alegorija kao književni postupak čini se dvadesetom stoljeću nečim neuobičajenim i pomalo zazornim; zato na "omiljena alegorijska tumačenja" redovno upozorava i Glavičić u bilješkama uz hrvatski prijevod *Evandelistara*, pretpostavljajući da su takva tumačenja "bila svojevremeno vrlo tražena." Isti marulolog drugdje smatra da alegorezu Marulić prihvaća "po ugledu na

²⁶ V. kapitalnu studiju Peter von M o o s, *Consolatio. Studien zur mittelalterlichen Trostliteratur über den Tod und zum Problem der christlichen Trauer*, 4 sv., Münster, 1971-1972. U opsežnom svesku svjedočanstava (*Testimonienband*, T) Josip Flavije naveden je svega jednom, i to u pismu humanista Salutatija (sv. T, § 1059); ondje je pisac *Židovskih starina* autoritet za egzempl Adamova stogodišnjeg tugovanja.

²⁷ Modruški odabire retorički dojmljiviju verziju, a ne jednostavniji prikaz iste epizode u Bibliji (II Sam. 19,1-8).

ranokršćanske pisce, napose Origena". Važnost alegorije kod Marulića u najnovije je vrijeme sustavno ispitaio Bratislav Lučin.²⁸

Osamljeni slučaj alegorijskog tumačenja u *De consolatione* svojom jedinstvenošću upravo strši.

ut Gregorius sapientissime docet, diues omnis semper curru uehitur quatuor uitiorum rotis reuoluto, pusillanimitate inhumanitate contemptu Dei mortisque obliuione. Trahitur autem duobus bobus, tenacitate ac rapacitate: vis aurigam cognoscere, ipse est habendi ardor.²⁹

De cons. 2,15 = V² 47r.

Kako protumačiti oskudnu upotrebu alegoreze u *De consolatione*? Moguća su tri odgovora. Prvo, autor alegoriju ne voli; drugo, alegorijska tumačenja ne pristaju tješiteljskom diskurzu, jer patnik jednostavno neće imati sluha za hermeneutičke finese; treće, *De consolatione* namijenjeno je publici koju alegoreza ne zanima osobito. Pođimo nakratko svakim od ovih putova.

Hipotetsku nesklonost Modruškoga alegoriji može potvrditi tek uvid u cjelinu njegova opusa. Taj uvid, nažalost, još uvijek nemamo. No već zbog činjenice da je Modruški autor djelca *Navicula Petri* (nastalog vjerojatno između 1460. i 1464), gdje Petrov brodić u oluji predstavlja suvremenu kršćansku Crkvu, pretpostavio bih — i bez podsjećanja da je naš pisac doktor teologije — da eventualni lovac na alegorije kod Modruškog neće ostati praznih ruku.

Alegorijska tumačenja nalaze se u retoričkom repertoaru konzolacije. Pokazala su to von Moosova istraživanja srednjovjekovne *consolatio mortis*. Alegorija je važan element u utjehama Agija iz Corveyja (9. st.) i Bernarda od Clairvauxa (12. st.); alegorijski motivi koji se povezuju sa smrću uključuju prizor nevjestice iz Pjesme nad pjesmama, slike iz prirode (drveće, cvijeće, proljeće, vrt, biljke), simboliku brojeva, Kristove suze nad Lazarovim grobom, višeznačnost same smrti (smrt duše nasuprot smrti tijela).³⁰

Napokon, ako je alegorija pouzdan poetički oslonac za književnost humanizma, kako može istovremeno biti nezanimljiva publici istog tog razdoblja?

²⁸ Za Origena v. Branimir Glavić, "Marulićev 'Evangelistar' kao književna umjetnina", *Mogućnosti* 34 (1986), br. 4/5, s. 382; traženost alegorijskih tumačenja v. Glavić u E. 2,375, bilj. 17; za znanstvenu analizu v. Bratislav Lučin, "Marulićev *Hercules moralisatus* (O alegoriji u *Dijalogu o Herkulu*)", *Colloquia Maruliana II*, Split 1993, s. 16-35 (s daljnjom literaturom u n.dj. bilj. 11).

²⁹ "Kako mudro uči Grgur, svaki bogataš uvijek se vozi kolima koja pokreću kotači četiri poroka: malodušnosti, nemilosrdnosti, preziranja Boga i zaborava na smrt. Vuku ih dva vola, škrtost i pohlepa; tko je kočijaš? sama žudnja za posjedovanjem." (2,15: "Protiv pohlepe i o siromaštvu"). Ovakve slike, inače, nema nigdje u nama poznatom Grgurovu opusu, ali nalazimo je u 38. *Propovijedi o Pjesmi nad pjesmama* Bernarda od Clairvauxa. Grgura Velikog *De consolatione* navodi još dvaput, u slobodnim parafrazama koje potječu iz *Moralia in Iob*.

³⁰ Usp. P. von Moos, n.dj. sv. C, § 663, 688, 851, 894, 1012, 1163, 1166.

Očito ta publika mora biti u nečemu posebna. U čemu? Rečeno nešto drugačije: na što upućuje razlika u književnom senzibilitetu publike *De consolatione* nasuprot publici *Evandelistara*? O tome u sljedećem poglavlju.

7. ADRESATI

Promišljajući što se događa dok čitalac čita tekst, teoretičar književnosti i semiotičar Umberto Eco razvio je model koji ću primijeniti da istražim još jednu dimenziju *De consolatione* i *Evandelistara*.

Radi se o sljedećem: svaki tekst na određeni način anticipira svog idealnog čitaoca. Ali taj se "čitalac-model" (*lettore modello*) znatno razlikuje od stvarnog čitaoca, osobe od krvi i mesa. Čitalac-model rađa se iz skupa uputa za čitanje koje se pojavljuju u tekstu; *proizvodi* ga interpretativna strategija koju tekst nudi. Postoje tekstovi koji anticipiraju vrlo slobodne, anarhoidne čitaoc-model; drugi tekstovi sile čitaoca da bude uporan i poslušan. Za Eca, na jednom je kraju ovakvog spektra Joyceov *Finnegan's Wake*; na drugom — željeznički red vožnje.

Nasuprot čitaocu-modelu stoji autor-model, glas kojim se tekst čitaocu obraća (umiljato, zapovjednički, lažljivo...); taj glas, ta strategija, *stvara* čitaoca-model.³¹

Zahvaljujući istraživačima recepcije Marulića, znamo da su djela splitskog autora kao stvarni čitaoci koristili npr. Henrik VIII, sv. Franjo Ksaverski, Ilija Crijević; znamo *kako* su Marulićeve tekstove koristili stvarni čitaoci, npr. anonimni sastavljač veronske rukopisne kompilacije o celibatu, priređivači bazelske hrestomatije egzemplara, svi oni protivnici Lutherova učenja koji su u *Evandelistaru* nalazili argumente. No svaki je od ovih čitalaca mnogo više od čitaoca-modela "programiranog" unutar Marulićevih tekstova, kao što je i stvarni Marulić više od autora-modela prisutnog u Marulićevim tekstovima. Kako su sve stvarni čitaoci čitali — kako još uvijek čitaju — npr. *Evangelistarium*, ne možemo nikad potpuno pouzdano ustanoviti, kao što nikad nećemo moći dokučiti ni namjere stvarnog Marulića dok je *Evangelistarium* sastavljao. Možemo, međutim, ustanoviti kako *Evangelistarium* "želi" biti čitan — premda ćemo tako otkriti tek jednu, relativno ograničenu dimenziju teksta. Isto vrijedi, dakako, i za *De consolatione*, i za bilo koji drugi tekst. Nadao sam se da ću, kad sučelim dva teksta, lakše i reljefnije razlučiti dva skupa uputa, dva čitaoca-modela.

Ponovo polazim od pripadnosti oba teksta didaktičnom žanru. Prisjetimo se Conteova opisa. Didaktični je žanr po svojoj prirodi živo zainteresiran za adresata; ako tekst i čitaoci nisu u neprestanom intenzivnom kontaktu, ako čitalac nije *receptivan* za znanje koje mu se nudi, poučavanje neće uspjeti. Receptivan je čitalac

³¹ Usp. Umberto Eco, *Sei passeggiate nei boschi narrativi*: Harvard University, Norton Lectures 1992-1993, Milano 1995, s. 17-22.

onaj koji vapi za određenim znanjem. Iz toga ga stanja tekst mora prevesti u stanje obogaćeno-tim-određenim-znanjem.

Ne-receptivne čitaoce tekst će najjednostavnije odvratiti ako odmah na početku donese obavijest *kome je namijenjen*; to je tipičan element udžbenika i priručnika. Tako postupa *De consolatione*.

Conatus sum igitur hoc in opere consolandi rationem explicare, non quidem secundum exactam philosophiæ legem — nunc enim non de rerum natura disputamus aut de illis tenuioribus magisque minutis rebus, de quibus a turba secreti cum sapientibus disserendum esset — sed secundum pinguiores crassioresque rationem, quæ etiam in populo non ignava possit uersari.³²

De cons. Praef. = V² 1v-2r

Verum hi omnes officio consolandi perfuncti sunt et quidem dignissime sapientissimeque; ceterum quo pacto idem munus et alii sequi possent, pauci admodum præcipere uoluerunt. Et hi quidem pro admirabili ingenii eorum acumine fortasse satis copiose, sed pro illorum desiderio, qui nondum in philosophia admodum exercitatos habent sensus, meo iudicio et pressius et parcius.³³

De cons. Praef. = V² 2v

Kao priručnik za tješjenje, *De consolatione* kreće u popularizatorsku misiju; obraća se onima “čiji umovi još nisu osobito vični filozofiji”. No adresati *De consolatione* nisu dio “prostoga puka”, “širokih narodnih masa”; oni se pukom i masama bave (na to ukazuje izraz *in populo versari*). Dakle, čitalac-model *De consolatione* već posjeduje određeni stupanj znanja, i to specijaliziranog. O kakvom se znanju radi, pokazuju kasnije upute u tekstu.

Sed nos nunc consolamur neminem: tantum consolandi rationem designamus. Exprimere autem ille curabit cui serio munus hoc erit obeundum.³⁴

De cons. 2,8 = V² 36v.

³² “Pokušao sam, dakle, u ovom djelu objasniti način tješjenja, i to ne prema strogim filozofskim zakonima (sada ne raspravljamo o prirodi stvari, ili o onim tananijim pitanjima i detaljima, o kojima trebamo raspravljati s mudracima, daleko od gomile), nego prema grubljem i sirovijem pristupu, koji se može djelatno baviti i narodom.” (“Predgovor”)

³³ (Nakon nabiranja uglednih žanrovskih prethodnika, rimskih, grčkih i patrističkih) “Ali svi su oni vršili dužnost tješitelja, i to vrlo dostojno i mudro; međutim, tek je nekolicina htjela poučiti na koji bi način istu službu mogli i drugi obavljati. Ta nekolicina, s obzirom na čudesnu oštrinu njihova uma, učinila je to možda dovoljno iscrpno, ali za potrebe onih, čiji duh još nije naročito filozofski izvježban, po mom sudu odviše sažeto i odviše šturo.” (“Predgovor”)

³⁴ “Ali mi sad ne tješimo nikoga, samo opisujemo način utjehe. Za oblikovanje će se pobrinuti onaj koji će ovu dužnost doista morati obavljati.” (2,8: “O bijedi ljudskog života”)

Sane sicut casum uitę iusto tempore uel congruo euenisse docuimus, ita tu et aliarum rerum similibus rationibus poteris persuadere.³⁵

De cons. 3,13 = V² 75v.

Tko može prihvatiti ovakve upute, već je ovladao govorničkim vještinama invencije, dispozicije i elokucije, pa zna i može ponuđenu građu asimilirati i prilagoditi. Ovu tezu dodatno potvrđuje mjestimična (možda ne posve osviještena) zamjena termina: tekst naziva stručnjaka kojeg želi proizvesti *oratorom*, a ne *konzolatorom*.

Sed de his uiris prestantibus hactenus; ad eos ueniamus, quibus minus et spei est et uirtutis, cum quibus multo plus operis difficultatisque superest oratori...³⁶

De cons. 1,6 = V² 12v.

Hic locus optime senibus congruit qui iam et ętate et honoribus perfuncti sunt; poterit tamen prudens orator hanc consolandi rationem et florentibus ętatibus adaptare...³⁷

De cons. 3,13 = V² 75r.

Za *De consolatione* čitalac-model je formirani “razboriti govornik” koji će — kad usvoji lokuse i ostalu retoričku građu — postati “razboriti tješitelj”.

Čitalac koji želi ustanoviti kome je namijenjen *Evangelistarium* neprestano mora modificirati svoje pretpostavke. Evo bitnih mjesta iz *Predgovora*:

supra omnes scientias eminet illa, quam ethicen uocant, quia de morum uitęque cultu pertractat. Cum enim nihil *in homine* laudabilius uirtute sit, nihil uitio detestabilius, quid ea doctrina magis egregium magisque amplectendum uideri debet, quę *hominem ipsum* instruit ac erudit, qua ratione et a malicia declinet et studeat probitati? Sed licet in isto tam pręclaro docendi genere multa quidem sapienter et acute a philosophis inuenta tractataque ferantur, quis tamen tanta desipit temeritate, ut illa cum his, quę *nobis* diuinitus tradita sunt, ulla ex parte audeat conferre? Errare utique ipsi philosophi potuere, sicuti et errarunt in plurimis, quoniam homines erant. Deus autem, quia solus consummatissimę sapientię est, falli aut errare nullo modo potest. Eius ergo, quo nihil est

³⁵ “Dakako, kako smo poučili da je do gubitka života došlo u pravednom ili prikladnom trenutku, tako ćeš ti na slične načine moći pokazati i o gubitku drugih stvari.” (3,13: “Prvi lokus [trećeg načina tješjenja] po pravom trenutku”)

³⁶ “Ali o ovim istaknutim ljudima ovoliko; pređimo na one koji raspolažu s manje nade, a i s manje vrline, na one s kojima govorniku ostaje mnogo više posla i poteškoća...” (1,6: “Protuotrov za starce i malodušne”)

³⁷ “Ovaj lokus najbolje pristaje starcima, koji su već proživjeli i život i časti; ipak će razborit govornik ovaj način utjehe moći prilagoditi i dobi pune snage...” (3,13 “Prvi lokus po pravom trenutku”)

uerius, nihil sapientius, leges præceptaque uiuendi et nobis suscipienda proponimus et alios, ut suscipiant, hortamur.³⁸

E. Praef. = 1,413

Et quoniam, quicquid uel agendum uel fugiendum præcipitur, ad hæc tria satis commode referri queat, ex iis, quæ scripturi sumus, alia sub fidei, alia sub spei, alia uero sub charitatis titulo expediemus, nihil omnino asserentes a Scripturarum sensu auctoritateque alienum. Non erit itaque meum, quod *docebo*, sed diuinum et de ipso sanctorum uoluminum thesauro fideliter syncereque depromptum, ut, quicquid dixero, tam uerum sit quam ipsa ueritas. Etenim statui atque decreui nusquam a Lege, nusquam ab Euangelio discedere, sed per utriusque Scripturæ spacia discurrendo, quæ magis necessaria nobis uidebuntur, passim colligere et in septem digesta libros, quam diligentissime potero, explanare discereque uolentibus offerre. Nihil his inseretur externum, ne alienis indigere uideamur. Nostra tantum, quæ *nobis* in omnibus disserenda de moribus materia satis abundeque suppetunt, in medium proferentur, nullo exotici coloris fuco linita, sed sola sui puritate contenta.³⁹

E. Praef. = 1,414

³⁸ “tako se iznad svih znanosti izdiže ona što je zovu etikom jer se bavi uređenjem vladanja u životu. Naime, budući da u čovjeku ne postoji ništa hvale vrednije od kreposti i ništa odvratnije od poroka, što onda treba da nam se čini izvrsnijim i vrednijim da se prigri od one nauke koja samoga čovjeka upućuje i obrazuje na koji način da se i obrati od zloće i prione uz čestitost? Ali uza sve to što se u toj tako sjajnoj vrsti poduke navodi uistinu mnogo toga što su mudro i oštroumno pronašli i obradili filozofi, tko je ipak toliko lakomislen i nerazuman da bi se usudio u bilo kojem pogledu usporediti to s onim što nam je od Boga objavljeno? Pogriješiti su, zaista, mogli i sami filozofi, kao što su i pogriješili u vrlo mnogim stvarima, jer su bili ljudi. Bog, međutim, jer je samo on najsavršenije mudrosti, ne može ni na koji način biti prevaren ni pogriješiti. Njegove, dakle — a od njega nema ništa istinitije, ništa mudrije — zakone i propise za život stavljamo i sebi pred oči da ih se pridržavamo i druge potičemo da ih se pridržavaju.” (E. 1,45 “Predgovor Marka Marulića Evanđelistaru”)

³⁹ “A budući da se sve što se god propisuje da valja bilo raditi bilo izbjegavati može sasvim lijepo svesti na to troje, to ćemo ono o čemu namjeravamo pisati izložiti jedno pod naslovom ‘Vjera’, drugo pod naslovom ‘Ufanje’, a treće pod naslovom ‘Ljubav’ — ne izjavljujući baš ništa što bi bilo strano duhu i vjerodostojnosti Pisama. Stoga ono o čemu ću naučavati neće biti moje, nego Božje, a bit će vjerno i pošteno izvađeno iz same riznice svetih knjiga kako bi sve što god rečem bilo isto tako istinito kao i sama istina. I zaista, odlučio sam zastalno da se ni u čemu ne udaljujem od Zakona ni od Evanđelja, nego da, krećući se širom po prostranstvima i jednoga i drugog Pisma, sa svih strana sakupim što nam se bude činilo većma potrebnim, pa to, podijeljeno na sedam knjiga, što pomnije objasnim i pružim onima koji budu voljni učiti. Ništa strano neće u njih biti uvršteno kako se ne bi činilo da nam je potrebno što tuđe. Samo ćemo naše, čega imamo pri ruci dovoljno obilno za raspravljanje u svakom predmetu u vezi s čudorednim vladanjem, iznositi na vidjelo — ne premazujući to nikakvim namazom strane boje, već zadovoljavajući se samom njegovom čistoćom.” (“Predgovor...” E. 1,46-47)

Riječi i sintagme koje sam potcrtao sugeriraju najprije da *Evangelistarium* nosi univerzalnu poruku: etika je znanost namijenjena svim ljudima.⁴⁰ U skupu “svih ljudi” izdvajaju se, međutim, filozofi, a potom i “mi” koji smo od Boga primili objavu; filozofi, budući da su pogriješili, očito nisu dio “nas”: kršćana. Sljedeće “mi” ne poklapa se potpuno sa skupom “mi kršćani”, jer je suprotstavljeno “drugima”, koje “mi” potičemo da se pridržavaju Božjih zakona i propisa; ovim “mi” zapravo se autor skriva iza *pluralis modestiae*. Autora nesumnjivo označava i prvo lice množine potcrtano u sljedećem odlomku (*expediemus*), budući da rečenica objašnjava kompoziciju knjige koju čitalac upravo drži u rukama. No nakon toga uz “mi” iskrsava i “ja”: autor izlazi iz plurala da bi se predstavio kao puki medij, ponizni posrednik božanske istine; glavna vrlina “ja” jest u vjernosti Svetom pismu. “Autorsko ja” potom se miješa s “autorskim mi”, ali na kraju zamjenica *nostra*, suprotstavljena “stranoj boji”, označava opet “nas kršćane”. *Nobis* je neizvjesno: može označavati “nas kršćane”, ili samog autora — koji u svom djelu namjerava raspravljati o etici — ali i *zajednicu* autora i čitaoca.

Smjenjivanje prvog lica jednine i množine, pri čemu jednina ističe subjektivan stav govornika, kao uobičajen postupak rimskog književnog diskurza opisao je i Raphael Kühner u referentnoj gramatici latinskog jezika; Kühner napominje da do prijelaza iz jednine u množinu može doći i unutar iste rečenice.⁴¹ Iz jednine u množinu prelazi i Modruški u ulomku *Predgovora* koji sam već citirao: “*Conatus sum... nunc enim non de rerum natura disputamus.*” (De cons. Praef. = V² 1v-2r)

Kad pisac kaže “mi”, nije posve jasno na koga misli. “Mi” može označavati pisca osobno, njega i čitaoca, njega i neodređeni broj drugih osoba. Ovu neodređenost didaktički diskurz uspješno koristi za stvaranje dojma zajedničkog rada (“Danas ćemo naučiti kako se...” — premda učitelj to već zna). Na citiranom mjestu *De consolatione* imamo samo dvije mogućnosti izbora (“mi” može značiti “ja-autor” ili “ja+čitalac”); Marulić nam nudi tri mogućnosti (“mi kršćani” — “ja-autor” — “ja+čitalac”). I autor-model i čitalac-model *Evandelistara* članovi su šire zajednice.

Čitalac-model *De consolatione* član je zajednice “govornika”. Ta je zajednica homogena, jer unutar nje svi pripadaju istoj struci, imaju iste potrebe. No zajednica kojoj pripada čitalac-model *Evandelistara* toliko je sveobuhvatna da se Marulićev tekst mjestimice obraća samo pojedinim njezinim podgrupama. Posebnu skupinu čine oni koji će odabrati “savršeniji život”: svećenici (njima govori E. 1,20-23) i redovnici (E. 2,22 i 6,19); odjelit se kompleks uputa tiče dužnosti katoličkog propovjednika (6,10-11). U poglavlju 2,1 *Evangelistarium* oslovljava različite tipove grešnika: trgovce, bludnice, ubojice, otpadnike od kršćanstva. Grupe adresata mogu biti dijametralno suprotne; takav kontrast *Evandelistaru* služi kao princip kompozicije. Poglavlja o mudrosti (E. 3,1-8) upućena su obrazovanima, a

⁴⁰ Univerzalnost adresata uočava i D. Š i m u n d ž a, n.dj., s. 29: “Marulić u *Evandelistaru* piše priručnik posebne moralke za sve slojeve društva.”

⁴¹ V. Raphael Kühner, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Hannover 1912, sv. 2.1, s. 88, § 24.4.

“bezazlenijima” je namijenjena Marulićeva demonologija (3,9-15; najavljeno s “Nunc simplicioribus detegamus”, E. 3,8 = 1,642). Isti kontrast odvaja poglavlja posvećena propovjedniku od onih koja poučavaju o vrijednosti fizičkog rada:

Quoniam uero prædicandi ac docendi exercitatio ad eruditos tantum pertinet, simplicibus et indoctis eam dabimus exercitationem, quæ corporis manuumque labore constat.⁴²

E. 6,19 = 2,630

Ponekad *Evangelistarium* razlikuje adresate po spolu, preporučujući ženama drugačiji tip ponašanja nego muškarcima, poslušnost nasuprot poštovanju (E. 5,7).

Evangelistarium na različite načine obavještava o promjeni adresata. Promjena može biti najavljena na kraju poglavlja:

Nunc his, qui sacerdotalibus initiari sacramentis uolunt, ostendemus, quibus et bonus constet sacerdos et malus efficiatur, ut discant, quæ sibi expetenda quæque fugienda sint, ut bonorum potius gloriam consequantur quam in sortem concedant malorum.⁴³

E. 1,21 = 1,488

Igitur de illius, qui docere uult, officio disseremus, deinde, quantum iuuat, si adsit, qui doceat, et quantum nocet, si absit.⁴⁴

E. 6,10 = 2,607

Na kraj E. 6,10 nadovezuje se vrlo specifična definicija grupe adresata s početka 6,11:

Docere in ecclesia episcopi officium est et illorum sacerdotum, qui præsidis auctoritate probati sunt.⁴⁵

E. 6,11 = 2,608

Nekad su adresati imenovani:

Meminerint præterea uxores reuereri maritos...⁴⁶

E. 5,7 = 2,524

⁴² “Kako pak djelatnost propovijedanja i poučavanja pripada samo obrazovanima, to ćemo priprostima i neukima prepustiti onu djelatnost koja se sastoji od tjelesnoga i ručnog rada.” (E. 2,241 “O tjelesnom i ručnom radu”)

⁴³ “A sada ćemo onima koji žele primiti svetotajstva i zarediti se za svećenike pokazati u čemu se sastoji dobar i kako se postaje loš svećenik, da nauče što treba da žele, a što da izbjegavaju kako bi radije postigli slavu koja pripada dobrima negoli doživjeli sudbinu koja je namijenjena lošima.” (E. 1,123 “O samotničkom životu”)

⁴⁴ “Govorit ćemo, dakle, o dužnosti onoga tko želi poučavati, a zatim o tome koliko koristi ako imamo takva učitelja i koliko škodi ako ga nemamo.” (E. 2,217 “O nezahvalnosti krivovjeraca i izdajice Jude”)

⁴⁵ “Poučavati u crkvi dužnost je biskupova i onih svećenika kojima je to odobreno mjerodavnošću njihova predstojnika.” (E. 2,218 “O dužnosti katoličkog propovjednika”)

⁴⁶ “Neka, osim toga, žene imaju na pameti da poštuju muževe...” (E. 2,127 “O dužnosti muža i žene”)

Posebnu grupu adresata može otkriti iznenadna apostrofa:

Cum ergo Dominicis feriatisque ab Ecclesia institutis diebus maxime a scelere abstinendum sit, cur uos, infrenis ac petulans iuuentus, tunc precipue in ganeis crapulamini, in choreis lasciuitis, in iocis et ludis diffluitis...⁴⁷

E. 2,3 = 1,522

Nadalje, sužavanje kruga adresata logički proizlazi iz sadržaja, npr. kad tekst govori o odnosima spolova i iskušenjima puti:

Sed fortasse cauillaberis et dices non tibi accessum interdici aliarum preterquam meretricum.⁴⁸

E. 5,4 = 2,517

Porro, cum foeminarum frequentiam conspectumque fugeris, teipsum fugere non potes. Quocunque locorum perrexeris, cum tua tibi carne pugnandum est.⁴⁹

E. 5,5 = 2,519

Često neposrednog adresata otkriva već naslov poglavlja, ili se poglavlje pomoću naslova nudi adresatu s konkretnim problemom. Navodim nekoliko primjera:

[2,14:] Ad desperantem exhortatio

[3,30:] Nequis timeat necessaria sibi defutura

[5,7:] De uiri uxorisque officio

[5,8:] De coniuge diligenda temporeque continendi

[5,20:] Ad diuites exhortatio

[7,13:] De patientia calumnie

[7,14:] De patientia persecutionis⁵⁰

E. Index titulorum... = 1,417-422

⁴⁷ “Dakle, budući da se nedjeljom i blagdanima što ih je Crkva ustanovila valja najvećma ustezati od nedjela, zašto vi, razuzdana i obijesna mladeži, tada osobito pijančite po krčmama, plešete raspušteno u kolu, gubite se u šalama...” (E. 1,159 “O deset zapovijesti”)

⁴⁸ “No, možda ćeš mudrovati i reći da ti se ne brani pristup drugima doli bludnicama.” (E. 2,120 “O izbjegavanju druženja sa suprotnim spolom”)

⁴⁹ “Međutim, kad pobjegneš od čestih susreta sa ženama i njihova pogleda, od sebe samoga ne možeš pobjeći. Kamo god da se zaputiš, valja ti se boriti s tvojim tijelom.” (E. 2,122 “O lijekovima protiv kušnja pohote”)

⁵⁰ “Bodrenje očajnika... Neka se nitko ne boji da će mu nedostajati onoga što je nužno potrebno... O dužnosti muža i žene... O ljubavi prema ženi i vremenu kada se valja uzdržati... Upozorenje bogatašima... O podnošenju klevete... O podnošenju progona” (E. 1,49-53 “Kazalo naslova svakog poglavlja sedam knjiga Evanđelistara”)

Evangelistarium, raspravljajući o odnosima među spolovima, upotrebljava termin *uirgo* za oba spola; kad je riječ o gubljenju djevičanstva, dvoznačnost se uklanja tek prvim gramatičkim signalom:

Similis angelis eras, uirgo, dum nescires corruptionem. *Iuncta es uiro honestis nuptiis*: fateor, non peccasti, facta es tamen de spiritali carnalis, de cęlesti terrena, de auro purissimo ęs uillissimum.⁵¹

E. 5,11 = 2,532

Kasnije autor izrijekom proširuje krug adresata; usput otkriva svoju točku gledišta, kao i implicirano gledište čitaoca-modela:

Quod de *altero sexu* diximus, de utroque sentimus.⁵²

E. 5,11 = 2,532

Prvenstveno muški diskurz *Evandelistara* priređuje čitaocu latinskog teksta mala iznenađenja. Poglavlje 5,3 naslovljeno je "De castitate viduali" ("O udovičkoj čistoći"), ali njegova prva rečenica glasi ovako:

Virginali munditię proxime accedit castitas uiduitatis continentiaque *eorum, qui*, quanuis uirgines non sint, finem tamen carnali copule statuerunt...⁵³

E. 5,3 = 2,513

Slično hrvatskom pridjevu 'udovički', latinski pridjev *uidualis* i imenica *uiduitas* konotiraju pojam *uidua* 'udovica'; *Marulićev latinski rječnik* uvjerava nas da Marulić čak ni ne koristi pridjev *uiduus*, niti njegov supstantivirani muški rod koji u standardnoj latinskoj upotrebi znači 'udovac'. Tema poglavlja zapravo je šira no što naslov javlja. Udovička čistoća izjednačena je sa seksualnim sudržavanjem muškaraca; samo egzempl iz *Levitskog zakonika* i citati Pavlovih poslanica donose upute namijenjene isključivo udovicama; pa i te upute tekst želi prilagoditi muškarcima:

Porro, quod hic foeminis přecipitur, uiros quoque respicit, qui castitatem přeferunt matrimonio...⁵⁴

E. 5,3 = 2,515

Čitava posljednja trećina poglavlja, od gore citiranog mjesta do kraja, odnosi se prvenstveno na muškarce (s egzemplima i poukama Krista, Pavla, Ilije, Ivana Krstitelja).

⁵¹ "Bila si slična anđelima, djevice, dok nisi znala za iskvarenost. Kad si se vezala za muža časnim brakom, priznajem, nisi sagriješila, ali si ipak od duhovnog bića postala tjelesno, od nebeskog zemaljsko, od najčišćeg zlata najprostija mjed." (E. 2,135-136 "O tome kako se treba kloniti bludničenja")

⁵² Prevodim doslovnije od Glavičića: "što smo rekli o drugom spolu, to mislimo o oba."

⁵³ "Djevičanskoj čistoći najviše se približava ędoredna čistoća udovištva i usprezanje onih koji su, mada nisu djevci, učinili ipak kraj tjelesnom sjedinjavanju..." (E. 2,115 "O udovičkoj čistoći") Vidjeli smo već da izvornik ne čini leksičku razliku 'djevice' — 'djevac'.

⁵⁴ "Nadalje, to što se tu savjetuje ženama odnosi se i na muškarce koji čistoću pretpostavljaju braku..." (E. 2,118 "O udovičkoj čistoći")

8. MONACHUS

Na više mjesta u *Evandelistaru* kao specijalni adresat pojavljuje se *redovnik*. Saznajemo to na različite načine. I učestalost obraćanja i raznolikost poteza kojima tekst odaje svoju usmjerenost navode današnjeg čitaoca na razmišljanje o intenciji *Evandelistara*. Što za *Evangelistarium* redovnik znači?

U dva slučaja tekst posebnog adresata imenuje, što se zbiva prilično neočekivano; nema najave tipa “sada ćemo govoriti o tome kako se trebaju ponašati redovnici”. Iznenadno imenovani adresat do kraja poglavlja ostaje “glavni lik”: čitalac sve upute prima kao da se odnose prvenstveno na redovnika.

Gulositatis indicium est in mensa minus lauti apparatus monachi accumbentis mussitatio. Licentioris igitur gulę sunt, quos non pudet, cęteris in silentio considentibus, corrugare nares, frontem contrahere...⁵⁵

E. 2,22 = 1,601 (prve dvije rečenice poglavlja)

Honestus quique labor monacho conuenit: aut legere aut scribere, quę sancta sunt, pingere etiam uel fingere sanctorum imagines, quarum contemplatione accendatur ad uirtutem. Item in horto plantas ponere...⁵⁶

E. 6,19 = 2,630 (treća rečenica poglavlja)

Tekst se redovniku obraća apostrofom na samom kraju poglavlja, čime navodi čitaoca da izmijeni svoje pretpostavke o dotad pročitanoj:

Deo igitur Patri te, o monache, obedisse existima, cum seniori tuo obdieris, et bonorum, quę hactenus dicta sunt, te compotem fore spera: ...⁵⁷

E. 7,11 = 2,684

Tekst daje signale koji tek asociraju na redovnički ili samostanski kontekst:

Da igitur operam, ut in coenobio cęlla, in deserto locus ab humano cultu uacuu legendi, scribendi, orandi et ea, quę ęterna sunt, contemplandi opportunitatem tibi pręstent.⁵⁸

E. 1,21 = 1,486 (druga rečenica poglavlja)

⁵⁵ “Pokazateljem je sladokustva mrmljanje redovnikovo za stolom protiv toga što je nedovoljno bogato postavljen. Oni su, dakle, odveć slobodni što se tiče jednaka koje nije stid, dok ostali u šutnji sjede s njima, mrštiti nos, nabirati čelo...” (E. 1,242 “O poroku onih koji zahtijevaju slasniju hranu”)

⁵⁶ “Svaki častan rad pristaje redovniku: ili čitanje svetog štiva ili pisanje, slikanje dapače ili vajanje likova svetaca, promatranje kojih oduševljava nas za krepost; također sađenje bilja u vrtu...” (E. 2,241-242 “O tjelesnom i ručnom radu”)

⁵⁷ “Smatraj, dakle, redovniče, da si poslušao Boga Oca kad poslušáš svog starješinu i nadaj se da ćeš primiti ona dobra o kojima je dosad bilo govora...” (E. 2,297 “O nagradi poslušnih”)

⁵⁸ “Uznastoj dakle da ti u samostanu sobica, a u pustoši kraj bez ljudskog naselja pruže priliku za čitanje, pisanje, moljenje i razmatranje o onome što je vječno.” (E. 1,120-121 “O samotničkom životu”)

Vtere, inquam, uictu, quo isti, qui tecum in monasterio sunt, utuntur. Cum abstinent, abstine, cum ieunant, ieiuna et semper ad memoriam reuoca ideo te monachalem uitam elegisse, ut Deo famuleris, non ut uentri seruias.⁵⁹

E. 4,23 = 2,502 (kraj poglavlja)

Već sam opisao kako ova strategija djeluje na čitaoca; potvrđuje to Glavičićev komentar uz potonje mjesto: "*Evandelistar* je, dakle, pisan u prvom redu za redovnike."⁶⁰ Citirani odlomci nedvojbeno ostavljaju dojam da potječu iz neke srednjovjekovne *regula monachorum*. No tri daljnje izjave *Evandelistara* otvaraju mogućnost za drugačiju interpretaciju.

Si continere non potes, cur sine uxore es? Sin potes, cur monachum non profiteris?⁶¹

E. 2,3 = 1,524

Illa uero, quę perfectionis sunt, id est, ut paupertatem castitatemque colamus, monasticę uite modum normamque sectantes, nostro relictis sunt arbitrio, antequam ea seruandi uoto nos obligemus. Quod si uouerimus, prestatere tenebimur non minus quam illa, quę iussa sunt.⁶²

E. 2,5 = 1,531

satis erit sex horas ad mediam noctem somno dare, a media uero nocte Romano ritu initium diei capere, ... Iste autem a media nocte ad sacrificia laudis Deo offerenda exurgendi mos omnibus monachorum collegiis iam inoleuit. Et quod Ecclesię instituto probatum apparet, id sequi, id curare atque amplecti saluberrimum esse sentimus.⁶³

E. 2,6 = 1,538

Svaki čovjek *može*, ako želi, živjeti kao redovnik; pobožno živjeti znači slijediti način života Crkve. *Evangelistarium* jest namijenjen prvenstveno

⁵⁹ "Služi se, velim, hranom kojom se služe ti koji su s tobom u samostanu. Kad se oni uzdrže, uzdrži se i ti, kad oni poste, posti i ti i uvijek dozivaj sebi u pamet da si zato izabrao redovnički život da služiš Bogu, a ne da robuješ đavlu [*sic*]." (E. 1,104 "O okusu")

⁶⁰ E. 2,379, bilj. 16.

⁶¹ "Ako se ne možeš uzdržati, zašto si bez žene? Ako pak možeš, zašto ne podeš u redovnike?" (E. 1,160, "O deset zapovijesti")

⁶² "One pak [zapovijesti] koje se tiču savršenstva, tj. da njegujemo siromaštvo i čistoću, ako prigrlimo način i pravilo redovničkog života, ostavljene su našoj slobodnoj volji prije nego se obavežemo zavjetom da ćemo ih se pridržavati. No ako se zavjetujemo, bit ćemo obavezni vršiti ih, ne manje nego ono što nam je zapovjedbano." (E. 1,168 "O kazni prijestupnika")

⁶³ "Bit će dovoljno dati snu šest sati do ponoći, a od ponoći po rimskom običaju započeti dan, ... Taj se pak običaj da se ustaje iza ponoći radi prinošenja žrtava u vidu hvalospjeva Bogu ustalio već u svim redovničkim zajednicama. A što je očito da je Crkva odobrila svojom uredbom, to mislimo da je veoma spasonosno slijediti, njegovati i prigrliti." (E. 1,175, "O budnosti")

redovnicima, no oni ne moraju biti nužno zavjetovani — mogu biti i laici. Kad *Evangelistarium* spominje redovnika, misli na *onog koji živi pobožno*.

9. ERIPE ME DE INIMICIS MEIS, DOMINE

Evangelistarium ima i jednog vrlo specifičnog adresata: to je Bog. Ova izjava može izgledati malo bombastično; zaista, kad se Bogu obraća molitva tiskana u knjizi, ona govori zapravo ljudskom čitaocu. No mislim da početnu tvrdnju možemo prihvatiti, pretpostavimo li da je *Evangelistarium* namijenjen publici koja komunikaciju s Bogom shvaća vrlo ozbiljno: za tu je publiku mogućnost govora Bogu vrlo stvarna.

Upravo molitveno obraćanje Bogu u drugom licu predstavljaju dijelovi *Evandelistara* koje u svoje nabožne knjige preuzimaju luvenski teolozi Jean Garet i Pierre de Backere.⁶⁴ Nasuprot tome, ovakav tip diskurza ne postoji u *De consolatione*, čak ni u obilgatnoj molitvi na samom kraju djela; i ona je u trećem licu:

Deo autem sit gloria et uero consolatori Spiritui Sancto, in cuius unitate uiuit Pater et Filius per immensa saecula. Finis.⁶⁵

De cons. 4,22 = V² 135v.

Govoreći Bogu *Evangelistarium* privremeno napušta područje didaktičkog žanra i dotiče vrstu koju povjesničari srednjovjekovne književnosti nazivaju *devocionalnom i mističkom literaturom*. Književna djela ove vrste žele približiti čitaoca Bogu; pripremaju čitaoca za molitvu, meditaciju i kontemplaciju. Ova priprema može se izvesti na dva načina. Prvo, takva djela mogu objašnjavati prirodu i teoriju kontemplacije, odnosno upućivati u *vita contemplativa*; time se približavaju području interesa općih dušobrižničkih priručnika, dakle *suma*. Drugo, takva djela mogu opisivati ljudski susret s božanstvom, odnosno razmatrati božanske aspekte (uključujući Kristov zemaljski život); tada govore vrlo emotivno, poprimaju oblik ispovjednog ili meditativnog monologa. Ovakav žanr, razumljivo, privlači i inspirira različite duhovne redove (u srednjem vijeku: cistercite, franjevece, kartuzijance); važan je i za pokret *Devotio moderna*; devocionalnoj literaturi pripada npr. ključni tekst ovog pokreta, *De imitatione Christi* Tome Kempenca.⁶⁶

⁶⁴ Garet: *De vera presentia corporis Christi in sacramento Eucharistiae*, Venecija 1563 (preuzima ulomak E. 2,17). De Backere: *Hortulus precationum, dat is het Hofken der Ghebeden*, Louvain 1566 (na flamanski prevodi ulomak E. 3,23); usp. Charles B é n é, "La reception des oeuvres de Marulić dans les Provinces du Nord", *Colloquia Maruliana III*, Split 1995, s. 54-59, i B. J o z i ć — B. L u č i n, n.dj., s. 52.

⁶⁵ "A slava Bogu i tješitelju istinskom, Duhu Svetom, s kim u jedinstvu žive Otac i Sin u vijeke vjekova. Kraj." (4,22: "Posljednji lokus po zamolbi")

⁶⁶ Usp. Thomas H. B e s t u l, "Devotional and Mystical Literature", *Medieval Latin: An Introduction and Bibliographical Guide*, Washington, D.C. 1996, s. 694-701.

De consolatione ekstenzivno koristi jedno djelo koje je važan rani primjer devocionalne literature: to su *Synonyma* ili *De lamentatione animae peccatricis* Izidora Seviljskog (570-636). Radi se o dijalogu: prva knjiga *Synonyma* jest tužaljka griješne duše, druga knjiga utjeha koju donosi *Ratio*. Izidorov se intenzivno emotivan tekst može čitati i kao pravi thesaurus izraza kršćanskog latinizma vezanih uz semantička polja tužaljke i utjehe.

Premda citati *Synonyma* samom svojom prisutnošću pojačavaju kršćansku intonaciju *De consolatione*, tekst Modruškoga preuzima dijelove u kojima se *Ratio* obraća griješnoj duši, tako da nastaje situacija analogna tješnju (tješitelj govori patniku), a ne molitvi slična situacija utjecanja Bogu. Evo dijela citata iz pretposljednjeg poglavlja *De consolatione*:

Versetur ante oculos tuos imago futuri iudicii, pręuide quod postmodum eris passurus. Futuram Dei sententiam cogita, futura Dei iudicia super te formida. Terreat te Gehennę metus, terreat te iudicii illius sententia, reuocet te poenarum terror, uitę tuę terminum cotidie intueri, omni hora mortem habeto prę oculis, ante oculos tuos tenebrarum semper uersetur aduentus. De morte tua cotidie cogita, finem uitę tuę semper considera; esto sollicitus ne subito rapiaris: cotidie dies ultimus appropinquat, cotidie ad finem tendimus, quotidie uiam uitę transimus, ad mortem quotidie properamus, ad uitę terminum cotidie tendimus, momentis decurrentibus ad finem ducimur.⁶⁷

De cons. 4,21 = V² 134v = Isid. Syn. 47-48

Konstatirali smo prije da su interesi Modruškog retorički, a interesi Marulićevi moralistički. Sada možemo dodati: i tamo gdje u Marulićevu tekstu umjesto moralke nastupa religiozna zaokupljenost, tekst Modruškog i dalje govori oratoru.

ZAKLJUČCI I PUTOKAZI

Ono što povezuje *De consolatione* i *Evangelistarium* jest didaktička intencija. Kad tekst treba stilski obilježiti, Modruški i Marulić, kao autori, reagiraju slično; ovo ukazuje na sličnost njihova retoričkog zaleđa. Ono što razdvaja dva teksta

⁶⁷ "Neka pred tvojim očima stoji slika budućeg suda, predviđaj ono što ćeš kasnije trpjeti. Razmišljaj o dolazećoj Božjoj osudi, strepi pred dolazećim Božjim sudom. Neka te obuzme užas pred Gehenom, neka te obuzme užas pred onim sudom, neka te zaustavi grozovitost kazni. Svakodnevno razmatraj kraj života svoga, svakog sata imaj smrt pred očima, pred oči tvoje neka uvijek izlazi dolazak tmine, o smrti svojoj svakodnevno razmišljaj, o svršetku života svoga svakodnevno razmišljaj; boj se da će te iznenada ugrabiti, svakodnevno se bliži zadnji dan, svakodnevno hrlimo kraju, svakodnevno prelazimo put života, svakodnevno jurimo u smrt, svršetku se života svakodnevno bližimo, dok prolaze trenuci vode nas svršetku." Kod Modruškog citat se nastavlja. Moderno izdanje *Synonyma* nalazi se u PL 83, 825-868.

jest način na koji biraju i tretiraju hipotekstove — tuđa djela koja citiranjem ili preobrazbama ulaze u *De consolatione*, odnosno *Evangelistarium*.

De consolatione svoje intertekstualne postupke obnažuje; štoviše, čini ih svojim glavnim adutom. Dok citira i dokumentira, tekst objedinjava *delectare* i *prodesse*. Navodeći izvore antičke i patrističke konzolatorne tradicije *De consolatione* mami adresata i jamči učinkovitost utjehe; sistematizirajući učinkovite citate, olakšava čitaocu da usvoji primijenjene postupke. Nasuprot tome, jedini autoritativan tekst koji je potreban čitaocu *Evangelistara* jest Biblija; svi ostali ili razjašnjavaju biblijske istine, ili su tek ukras.

Razlika u odnosu *De consolatione* i *Evangelistara* prema hipotekstovima usko je povezana s publikom koju tekstovi očekuju i, na određen način, proizvode — dakle, s čitaocem-modelom upisanim u dva teksta. *De consolatione*, koje eksplicitno prihvaća mnogo hipotekstova, obraća se homogenoj, a *Evangelistarium*, koji priznaje samo jedan tekst-autoritet, govori heterogenoj grupi adresata. Zbog mješovitog sastava adresata *Evangelistarium* koristi određene strategije koje *De consolatione* nisu potrebne (npr. alegorijsko tumačenje, izdvajanje podskupova adresata, molitveni diskurz).

Gornji zaključci otvaraju dva daljnja pitanja, dva nova interpretativna odvojka. Prvo je pitanje vezano uz *Evangelistarium*. Ako se pojedini dijelovi Marulićeva teksta obraćaju različitim adresatima, kako to utječe na Marulićev stil? Je li npr. stil u poglavljima upućenim “jednostavnijima” drugačiji od stila u poglavljima za “mudrije”? I pozitivan i negativan odgovor otkrio bi, vjerujem, sociolingvističke pretpostavke *Evangelistara*.

Drugo pitanje odnosi se na *De consolatione*. Ovaj je tekst ostao u rukopisu; tiskanje su mogli omesti bezbrojni izvanknjiževni razlozi. No koliku je ulogu pritom igrala odabrana strategija prezentiranja građe? Interes za konzolacijske tekstove u Quattrocentu nedvojbeno postoji. Navodim jednu glasovitu i jednu manje glasovitu ilustraciju: prvo Petrarkino tiskano djelo, i “najpopularniji filozofski rad koji je dala talijanska renesansa” upravo je opsežni konzolatorni priručnik *De remediis fortuitorum* (nastao 1355-56, tiskan 1468). Gotovo paralelno s *De consolatione* vršnjak Modruškog, firentinski augustinac Matteo Bosso, piše *De tolerandis adversis* (1462-3), utješni dijalog koji će biti tiskom izdan oko 1490. (napominjem da Petrarkin tekst također ima dijaloški okvir).⁶⁸ Da li se Modruški preračunao naglašavajući u kompoziciji *De consolatione* sistematičnost, i povlačeći jasnu granicu između svog teksta i tuđih citata? Detaljnija usporedba s tekstovima čiji je uspjeh povijesno potvrđen — s tekstovima kao što je *Evangelistarium* — mogla bi nam prišapnuti zanimljive odgovore.

⁶⁸ O konzolacijskim tekstovima Petrarke i Bossa v. G. W. M c C l u r e, n.dj., s. 46-72 i 117-120. Ocjena o *De remediis* kao “najpopularnijem filozofskom radu ...” potječe od B. G. Kohla, a citira je M c C l u r e n.dj., s. 52.

Neven Jovanović

READING NIKOLA OF MODRUŠ THROUGH MARULIĆ: *DE CONSOLATIONE*
AND *EVANGELISTARIUM*

I first of all compared the biographies and oeuvres of Nikola of Modruš and Marko Marulić, and then Modruški's work *De consolatione* with Marulić's *Evangelistarium*. The first comparison was not particularly fruitful: we know of no direct relationship between the two. The less well-known humanist, Nikola, Bishop of Modruš (ca 1427–ca 1480) is a generation older than Marulić. Nikola, hailing from Boka Kotorska, spent his life in the service of the Papacy, mostly in Italy. Only one work of Nikola of Modruš was printed: this was the *Funeral Speech for Cardinal Pietro Riario*. The first edition of this speech, of 1474, is the oldest prose incunabulum of any Croatian author.

De consolatione was written in 1465–6. Two manuscripts are preserved in the Vatican Library (Cod. Vat. lat. 5139 = V1 and Cod. Vat. lat. 8764 = V2). *Evangelistarium* has been printed some twenty times since 1516, and, with the *Institutione* (and in recent times *Judita*) is the most popular of Marulić's works. This work in seven books talks of how to live in the spirit of Christianity and the Bible.

The best-seller *Evangelistarium* is linked with the unpublished *De consolatione* by belonging to the same genre, to didactic literature. Both texts are compared with the medieval *summae*; in both we meet the characteristic signals of the didactic genre as described by Gian Biagio Conte.

Starting off from this similarity, I analysed four aspects of *De consolatione* and *Evangelistarium*: their layout, their literary procedures, their intertextual strategies and the model reader inscribed into both texts.

De consolatione and *Evangelistarium* organise their material into books and chapters. *De consolatione* emphasises the systematicness of its approach, while *Evangelistarium* relies on additional aids to assist reader orientation: table of contents and chapter numeration. These information techniques were made possible by the expansion of the press.

De consolatione and *Evangelistarium* employ the same *topoi*; in both texts, the authors speak of their other works, and similar themes (for example the state of mind of a man overtaken by the emotion of anxiety or wrath) are described in a similar style, modelled on the same author (Seneca, *De ira*). These congruities can be interpreted as usual for a didactic text of the 15th and 16th centuries, or as a sign that Nikola of Modruš and Marulić learned how to write in the same way, that they share a single rhetorical background.

De consolatione and *Evangelistarium* represent themselves as mediators of valuable truths. But these truths are found by the texts in different places. *De consolatione* acknowledges the ancient, the Bible and the patristic; *Evangelistarium* limits itself to the Bible, expressly relinquishing pagan antiquity. These stances have an influence

on the way in which the texts present the mediated knowledge. Nikola of Modruš does not disguise the heterogeneous origins of his quotations, which make up about fifty percent of *De consolatione*. *Evangelistarium* however documents only Biblical references, though these are not the only quotations in the text. Among the small deviations of Marulić's text, I have analysed the naming of Herodotus, Strabo and Josephus Flavius. These writers were generally acknowledged authorities in the 15th and 16th centuries; we can find them in *De consolatione* (with the exception of Strabo). Herodotus and Josephus Flavius are ideologically neutral, because the first transmitted secular knowledge, and the second explicated the Bible. Quotations from Herodotus and Josephus Flavius are an innovation in the tradition of the consolation; this innovation was dictated by the rhetorical interests of Nikola of Modruš.

In *De consolatione* there are almost no allegorical interpretations, which are omnipresent in the *Evangelistarium*. The absence of allegory is additional confirmation that the public of *De consolatione* differed from that of *Evangelistarium*. I further investigated the relationship between these two audiences, drawing on Umberto Eco's theory of the model reader. This construct is the result of interpretative strategies that are provided by every text, fiction or non-fiction, artistic or non-artistic.

The model reader of *De consolatione* belongs to a specialised, professional group that has mastered oratorical skills; as opposed to this, *Evangelistarium* addresses everyone (a more detailed analysis shows that everyone here means all Christian people, primarily male Christians). The audience of *Evangelistarium* is thus heterogeneous, and Marulić's text only occasionally addresses given sub-groups. I interpreted the monk (*monachus*) as a special addressee: places in E. 2.3, 2.5 and 2.6 show that for *Evangelistarium* a monk is everyone who has chosen a more perfect form of the Christian life; a *monachus* can be a layman as well.

In several places, *Evangelistarium* directly addresses God, using the second person singular. These places are prayers; this type of discourse can be found nowhere in *De consolatione*. *Evangelistarium* uses elements of devotional literature, while *De consolatione*, even when it has the chance to approach this genre (citing, for example, the *Synonyma* of Isidore of Seville) and still adapts the text to the needs of the orator.

I conclude then: *De consolatione* and *Evangelistarium* are linked by the didactic intention, and by certain stylistic procedures. The two texts are separated by the way in which they choose and treat their hypertexts – other works that they quote or adapt. *De consolatione* lays bare its intertextual procedures; what is more, it makes them its main trump. As opposed to this, the only authoritative text necessary to *Evangelistarium* is the Bible; all others either only explicate biblical truths, or are nothing but decoration.

The difference in the two books attitude to their hypertexts is closely linked with the audiences that the texts expect and, in a certain way, actually produce – with, then, the model reader inscribed into the two texts. *De consolatione*, which explicitly accepts many hypertexts, addresses a homogeneous, and *Evangelistarium*, which accepts the authority of only one text, speaks to a heterogeneous group of addressees. Because of the mixed composition of its addressees, *Evangelistarium* uses certain strategies that are not necessary to *De consolatione*.

As guides to new research, I pinpoint two questions. With reference to *Evangelistarium*: if individual parts of the text address different addressees, how does this affect Marulić's style? And with reference to *De consolatione*: could the fact that this text was not printed have been affected by the strategy through which the text presents its material, did Nikola of Modruš, stressing the systematic and drawing a clear border between his text and other peoples quotations, make an error of judgement? Answers to these questions would contribute to the understanding of *De consolatione* and *Evangelistarium* as well as to the whole of the didactic genre and the sociology of humanist writing.